

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

на тему:

«Жіночий досвід подорожей довгого XVIII століття: на прикладі текстів
Елізабет Крейвен і Мері Голдернесс»

Виконала: студентка 4-го року навчання
спеціальності: 032 - Історія та археологія
освітньої програми «Історія»
Травнікова Ярина Олексіївна

Науковий керівник: Диса. К.Л., к.і.н., доц.

Рецензент: Волошкова Н.В., к.і.н., доц.

Кваліфікаційна робота
захищена оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ-2024

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Травнікова Ярина Олексіївна, студентка 4 р.н. факультету гуманітарних наук, спеціальності 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: yaruna.travnikova@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Жіночий досвід подорожей довгого XVIII століття: на прикладі текстів Елізабет Крейвен і Мері Голдернесс» відповідає вимогам академічної доброчесності та містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism;
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Травнікова Ярина

АНОТАЦІЯ
кваліфікаційної роботи

Тема: «Жіночий досвід подорожей довгого XVIII століття: на прикладі
текстів Елізабет Крейвен і Мері Голдернесс»

Автор: студентка) 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти,
спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія».

Науковий керівник: Диса. К.Л. к.і.н., доц.

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є дослідженням, яке актуалізує британські жіночі подорожні записки як цінне джерело для жіночої історії. Робота розглядає питання висвітлення жінками їхнього досвіду у подорожніх записках через дві призми: дискурсивну та практичну.

Дослідження базується на подорожніх записках двох британок: леді Елізабет Крейвен та Мері Холдернесс. Робота містить історіографічну базу питання та біографічну довідку до персонажок дослідження. З огляду на Східний напрямок подорожей героїнь дослідження, було також включено теоретичну рамку орієнталізму. Робота має на меті вивчити особливості жіночого подорожнього досвіду через аналіз жіночих подорожніх записок XVIII - початку XIX століття.

В результаті у роботі представлено досвід подорожей двох британок мандрівниць, визначено культурно-політичний контекст епохи, традиції подорожніх практик XVIII - початку XIX століття, реконструйовано біографії леді Елізабет Крейвен та Мері Холдернесс. Також проаналізовані наративи кожного зі щоденників: визначено та пояснено оповідні та поведінкові стратегії кожної з жінок, оцінено ризики подорожі. Це дає змогу

сформулювати певні уявлення про жіночий подорожній досвід та виокремити ті фактори, які на нього впливали. Зрештою, дана праця суб'єктивізує голос жінок у питанні туризму у XVIII - початку XIX столітті.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Контекст подорожей леді Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс: портрет епохи та особистостей.....	7
1.1. Культурні фактори та подорожні тенденції.....	8
1.2 Елізабет Крейвен.....	10
1.3 Мері Голдернесс.....	13
Розділ 2. Подорож як дискурс: наративи, що формують особистий досвід.....	19
2.1 Жінка в імперській ідеології.....	20
2.2 Зустріч імперії з імперією.....	23
2.3 Зустріч імперії зі Сходом.....	30
Розділ 3. Подорож як практика.....	38
3.1 Небезпеки подорожей: маршрут, транспорт, житло.....	39
3.2. Супровід: як оточення впливає на подорожній досвід.....	44
3.3 Повсякдення: що визначає подорожні будні.....	48
Висновки.....	52
Список джерел та літератури.....	54

Вступ

Ще шістдесят років тому поняття жіночих студій представляло собою новаторську концепцію в академічному дискурсі, вона викликала неабиякий резонанс у середовищі, де білих західних чоловіків вважали узагальненими «людьми». Основу для проведення жіночих та гендерних досліджень створила друга хвиля фемінізму, і вже у 1970-х роках дослідники почали активно заглиблюватися у жіночі студії та реконструювати жіночі голоси в історії.¹ До цієї історіографічної зміни жіночий досвід в історії здебільшого репрезентувався крізь призму чоловічих цінностей. Перші дослідниці жіночої історії стикалися з проблемою андроцентризму, де чоловік був мірилом культурних цінностей та норм, де маскуліне створювало фемінне. Історикиня Герда Лернер виділяла цю проблему, як важливу особливість жіночої історії, оскільки вона потрапляє до рук дослідників, викривлена чоловічою системою цінностей.² У цьому випадку особливо унікальними є джерела, які створені безпосередньо жінками, адже вони транслюють жіночий досвід від першої особи.

Подорож, як фізичний та культурний досвід водночас, є надзвичайно багатогранним явищем для дослідження. Від другої половини XVIII століття ми спостерігаємо не лише піднесення подорожей як практики, але і збільшення кількості літератури, що стосується цього процесу. Центральною галуззю категорії подорожньої літератури є подорожні записки – описи подорожей від першої особи, які потенційно відображають власний досвід автора. Таким чином, досвід подорожі перетворюється на, безпосередньо, подорожній текст.³ Подорожні записки – це унікальні его-джерела, автори яких варіюються від паломників, конкістадорів, колонізаторів та послів до дослідників, письменників і пересічних, на перший погляд, особистостей. Серед авторів, а отже і мандрівників, знаходимо жінок. Жінки були плідними

¹ Davis K., Evans M., Lorber J. Handbook of gender and women's studies. SAGE Publications Inc. 2006. P. 4-5.

² Lerner G. The majority finds its past: Placing women in history. The University of North Carolina Press, 2005. P.116.

³ Thompson C. Travel writing. London and New York, 2011. P.27.

авторками травелогів та зробили чималий внесок, особливо у XIX-XX столітті. Поодинокі жіночі рефлексії на подорожі ми знаходимо і у XVIII столітті. Унікальність та багатшаровість таких травелогів робить їх цінними для дослідника, який працює у царині жіночої історії, яка часто страждає на брак джерел. Тим не менш, дані джерела обділені увагою історичного дослідження.

З одного боку, подорож є дискурсивною, адже сконструйована середовищем, з якого походять подорожуючі. Мандрівники, перебуваючи в певних історичних контекстах і культурних середовищах, неминуче зазнавали впливу панівних норм, ідеологій, політик і структур влади. Їхні уявлення про інші землі та зустрічі з іншими культурами були фільтровані крізь призму статі, національності, суспільного становища і формували їхній досвід, який вони згодом відтворювали у своїх рефлексіях. З іншого боку, подорож є також фізичною практикою, що включає логістичні проблеми, зустрічі з незнайомими людьми, взаємодію культур. І дискурсивний, і практичний вимір подорожей можуть бути, певною мірою, зчитані з подорожніх нотаток.

З огляду на сказане **актуальність роботи** обумовлена невеликою кількістю історичних досліджень, присвячених розгляду жіночих травелогів.

Об'єктом роботи є жіночий подорожній досвід у другій половині XVIII – першій половині XIX століття, а **предметом** подорожні записки Леді Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс.

Метою роботи є вивчення жіночого подорожнього досвіду через аналіз жіночих подорожніх записок XVIII - початку XIX століття. Відповідно до цієї мети постають наступні **завдання**:

- окреслити культурний, політичний, соціальний та біографічний контексти подорожей кожної з героїнь;
- проаналізувати, які наративи формують особистий досвід мандрівниць та вивчити, як вони впливають на їхню репрезентацію «іншого»;

- вивчити практичні аспекти подорожі мандрівниць та дослідити, що впливало на їхній спосіб репрезентації свого досвіду.

Методологією дослідження обрано метод роботи з подорожньою літературою, зокрема нарративного аналізу, порівняльну характеристику, гендерну критику та метод case study.

Хронологічні межі визначено як «довге XVIII століття» – концепція британських істориків, яка була сформульована, щоб пояснити період від 1688 року (Славна Революція) до 1815 року (битва під Ватерлоо). Такі межі, дослідники вважають для британської історії цього часу, більш природними за класичні календарні. Це був період, коли почав зростати вплив Британії поза межами Європи, активно розвивалися нові моделі торгівлі та виробництва. Зростала кількість залежних від британців територій, та формувалися підстави до створення колоніального проекту Британської імперії.⁴ Такий вибір зумовлено часом подорожі та створення подорожніх записок Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс.

Історіографія. Теоретичну рамку дослідження склали дві книги присвячені питанню жіночої та гендерної історії. «Посібник із гендерних і жіночих досліджень» під редакцією Кеті Девіс, Мері Еванс і Джудіт Лорбер, виданий у 2006 році охоплює широкий спектр проблем: вивчає історичний розвиток гендерних і жіночих досліджень як окремої дисципліни і розглядає різноманітні методологічні підходи та теорії, що використовуються в гендерних та жіночих дослідженнях. Класична робота від основоположниці жіночої історії Герди Лернер «Більшість знаходить своє минуле: місце жінок в історії» видана у 2005 році. Тут авторка у формі есе книга роздумує про проблеми та виклики дослідників, що прагнуть реконструювати жіночі голоси в історії. До теоретичної рамки також залучена робота «Орієнталізм» Едварда Саїда 1978 року.

⁴ Marshall P.J. Oxford History of the British Empire. Vol.II The Eighteenth Century. Oxford University Press. 1998. P. 1-4.

Загальний огляд на культурно-політичне тло Європи та Британії XVIII – початку XIX століття зроблено у двох класичних монографіях: «Епоха Революції: 1789-1848» Еріка Гобсбаума, що опублікована у 1966 та другий том «Оксфордської історії Британської імперії» Пітера Маршала, опублікованої у 1998 році.

Серед монографій, які безпосередньо досліджують тревелоги як джерела звертаємось до комплексних досліджень Карла Томпсона. Його «Подорожнє письмо» 2011 року вивчає: дефініцію жанру, особливості подорожнього письма XVIII-XIX століть; стратегії репрезентації; тревелоги і категорію гендеру та сексуальності. До узагальненої монографії також можна віднести дослідження Антонія Мончака «Подорожі у ранньомодерній Європі» - автор зосереджується на практичних аспектах, як от ціни, транспорт, гігієна, безпеки і т.д.

Ентоні Крос у своєму дослідженні «Біля берега Неви. Розділи з життя та кар'єри англійців у Росії XVIII століття» 1996 року вивчає множинність досвіду британців, які перебували з різних причин у Російській імперії. Аналізуючи офіційні документи, щоденники та листи подорожуючих, він вивчає роль та внесок англійських дипломатів, науковців, торговців, інтелектуалів та митців у британсько-російські відносини. Еволюцію уявлень про Європу серед британських мандрівників вивчає Кетрін Гефард у «Ідея Європи в британських подорожніх наративах, 1789-1914» 2014 року. Авторка вивчає, як англійці сприяли побудові спільної європейської ідентичності, а також як зміцнювали уявлення про британську перевагу та винятковість. Дослідження походження британського імперіалізму, його ідеологію та форми вираження належить Девіду Армітажу «Ідеологічні витоки Британської імперії», що опубліковані у 1996 році.

Окремо питання гендеру у подорожньому письмі досліджує С'юзан Баснет у статті «Подорожнє письмо та гендер», що опублікована у збірці 2002 року «Кембриджський посібник подорожнього письма» під редакцією Пітера Хелме та Тіма Янгса. Тенденції жіночих подорожніх записок і колоніальні

нарлативи вивчає Сара Мілс «Різність дискурсів: аналіз жіночого подорожнього письма та колоніалізму» 1991 рік. На особливості подорожей британок на Схід та імперські дискурси звертає увагу Індерпаль Гревал у роботі «Дім і Гарем: нація, гендер, імперія та культура подорожей» 1996 року, схоже питання дослідила Біллі Мелман у «Жіночий орієнталізм. Англійські жінки та Близький Схід, 1718-1918: сексуальність, релігія та праця» 1992 року.

Біографія леді Елізабет Крейвен складена Кетрін Тьорнер у 2004 році, той самий рік публікації має і біографія Горація Волпола авторства Пола Лангфорда. Джон Гезлі відтворив біографію Артура Янга, завдяки якій існує можливість відтворення біографії Мері Голдернесс.

Джерелами дослідження є листи Елізабет Крейвен та нотатки Мері Голдернесс. Для нарлативного аналізу було використано «A journey through the Crimea to Constantinople in a series of letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his Serene Highness The Margrave of Brandenburg, Anspach and Bareith» видане у Лондоні 1786 року, а також «Notes Relating to the Manners and Customs of the Crim Tatars» видане у Лондоні 1821 року та «Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia» видане у Лондоні 1823 та 1827 року.

Окремо до роботи була залучена публікація Мері Голдернесс «A Manual of Devotion; Being Meditations and Hymns for Every Day in the Month» видана у Лондоні 1825 року. А також текст Ентоні Бро «A view of the importance of the trade between Great Britain and Russia» опублікована у Лондоні 1789.

Структура роботи зумовлена її метою та складається зі вступу, трьох розділів, у яких виділено 9 підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

Розділ 1. Контекст подорожей леді Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс: портрет епохи та особистостей

Протягом XVIII – початку XIX століття ми спостерігаємо відносно збільшення кількості жінок-мандрівниць, які не лише супроводжують своїх чоловіків, але й пропонують свої власні рефлексії стосовно світу, у який вони потрапляють.⁵ Дослідники, з усією різницею у підходах та інтерпретаціях, сходяться на тому, що жінки, які подорожують - унікальні.⁶ Йдеться про епоху, коли порівняно мало людей взагалі подорожувало, а ідея жінки-мандрівниці видається великою новизною.⁷ Ще більшою рідкістю є намір мандрівниці опублікувати свої нотатки у тому чи іншому вигляді, авторці потрібно було зробити усе можливе, аби бути сприйнятою своєю спільнотою. Це питання потрібно було вирішити принаймні для того, аби мати змогу опублікувати свій доробок.⁸ Героїнями цього дипломного дослідження є леді Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс – британські мандрівниці, які здійснили далекі подорожі та поділилися цим досвідом зі своїми сучасниками. Вони не були знайомі, мали різні маршрути та пункти призначення і мандрували з різницею у тридцять три роки. Досвід кожної – унікальний, важливим є як спільне, так і відмінне. Велике питання полягає у тому, що цей досвід зумовлює. Даний розділ покликаний розкрити ті важливі фактори, що вплинули на досвід леді Елізабет Крейвен та Мері Холдернесс. До основних факторів буде віднесено подорожні традиції періоду, культурні та біографічні особливості. Біографії виявляється особливо допоміжними, адже, на думку дослідниці Біллі Мелман, у біографії мандрівника ховається п'ять категорій, які допоможуть краще розуміти наративи, які вони транслюють. До них входить сімейний статус, соціальне становище, спосіб життя і положення у суспільстві, природа та напрямок подорожі і те, у якому

⁵ Thompson C. Travel writing. London and New York, 2011. P. 171.

⁶ Bassnett S. Travel writing and gender. The Cambridge companion to travel writing. Edited by P. Hulme and T. Youngs. Cambridge, 2002. P. 228.

⁷ Thompson C. Travel writing. London and New York, 2011. P. 180.

⁸ Там само. P. 181.

вигляді подана публікація.⁹ Залучивши ці критерії, вивчимо контекст подорожей Крейвен та Холдернесс та визначимо те однакове і різне, що вплинуло на їх досвід.

1.1. Культурні фактори та подорожні тенденції

Трансформації кінця XVIII – першої половини XIX століття Ерік Гобсбаум назвав «подвійною революцією». На думку історика, дві події: Французька революція та Індустріальна революція у Британії, змінили цілий світ та почали формування капіталістичного суспільства. Революції, абсолютно різні за характером та спрямуванням, у тандемі сприяли значним змінам у економічному, політичному, соціальному та культурному житті Європи.¹⁰ Світ для європейців стає більшим, завдяки індустріальним проривам, а просвітницький культ розуму інспірує дослідження нового, що звісно ж, впливає на практику подорожей. Дедалі тісніша взаємодія Британії зі світом означала, що все більше мандрівників та дослідників мали здійснювати подорожі щоб сповістити британську публіку про світ навколо.¹¹ Від другої половини XVIII століття ми спостерігаємо не лише піднесення подорожей як практики, але і збільшення кількості письмових нотаток-рефлексій на отриманий досвід. Це є маркером епохи постійно зростаючої мобільності, інфраструктури та технологій.¹² Разом з відчуттям технологічної переваги з'являється відчуття інтелектуальної переваги: просвітницька віра в універсальну та абсолютну людину. Певні європейські суспільства, британське зокрема, зростають у своїй цікавості до неєвропейського. Одні дослідники це пояснюють бажанням встановлювати вплив та владу, а інші – непереборним дослідницьким інтересом. Зрештою, одне не виключає іншого. Цей перехідний етап, який ще не можна остаточно

⁹ Melman B. *Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718-1914*. London, 1992. P. 33.

¹⁰ Hobsbawm E. *The Age of Revolution, 1789-1848*. New York, 1966. P. ix, 1-9.

¹¹ Bridges. R. *Exploration and travel outside Europe, 1720-1914. The Cambridge companion to travel writing*. Edited by P. Hulme and T. Youngs. Cambridge, 2002. P. 55.

¹² Thompson C. *Travel writing*. London and New York, 2011. P. 45 - 46, 48-49.

назвати імперським періодом в історії Британії, дослідники намагаються охарактеризувати терміном «неформальна імперія» або «неофіційний імперіалізм».¹³ Можемо сміливо говорити про те, що у досліджуваній період, відбувається формування британського імперського наративу.

Подорож, як подія, у другій половині XVIII – першій половині XIX століття має дві нові мотивації: дослідження та туризм. Звідусіль просвічений європеець має принести інтелектуальний ужиток: знання, зразки та рефлексії.¹⁴ Проте поява нових мотивацій не виключає старі утилітарні причини подорожей. Оскільки стосунки між Британією та іншим світом змінювалися, було важливо зробити подорожі не просто науково, але і суспільно та державно корисними. Всі види подорожей: від дипломатичних до місіонерських повинні були служити Британії.¹⁵ Йдеться як про практичне застосування здобутого мандрівниками досвіду у широких державних цілях: економічних та політично-стратегічних, так і про задоволення загального англійського інтересу.

Леді Елізабет Крейвен та Мері Холдернесс обидві здійснюють подорож на Схід, чим абсолютно покривають інтерес британської публіки до не європейського. Їхні шляхи різні: Крейвен прямує через Крим до Константинополя, а кінцевою точкою призначення Холдернесс залишається Крим. Деталі їхнього маршруту та небезпеки пов'язані з ним, ми зможемо оглянути пізніше, зараз же для нас важливим є орієнтальний напрямок їхніх подорожей. Схід може бути різним, Османська імперія на цей момент залишається політично незалежною від Європи, а подорожі у напрямку Константинополя мають довгу дипломатичну традицію і не є аж надто незвичними.¹⁶ Цього не можна сказати про Крим. Леді Елізабет приїжджає на півострів одразу після завоювання Російською імперією Кримського ханства,

¹³ Bridges. R. Exploration and travel outside Europe, 1720-1914. The Cambridge companion to travel writing. Edited by P. Hulme and T. Youngs. Cambridge, 2002. P. 53.

¹⁴ Speake J. Literature of travel and exploration. An encyclopedia. London and New York, 2013. P.500 - 501.

¹⁵ Bridges. R. Exploration and travel outside Europe, 1720-1914. The Cambridge companion to travel writing. Edited by P. Hulme and T. Youngs. Cambridge, 2002. P.53-54.

¹⁶ Там само. P. 63.

а Мері Холдернесс тридцять три роки потому. Спілкування між Англією та Росією значно зросло під час правління Єкатерини II: існував постійний потік людей між двома країнами, а серед причин були, зокрема, туризм та висока британська цікавість.¹⁷ Увагу, здебільшого, привертала столиця – Петербург, а периферія і тим паче новоприєднані території були малозвіданими. Російська імперія привертала увагу британської публіки у цей період часу, оскільки активно впроваджувала імперську політику: європейська країна з азійськими способами розширення.¹⁸ Це співпадіння у напрямку їхніх подорожей є надзвичайно корисним у рамках аналізу імперіалістичного дискурсу, проте до цього повернемося детальніше у наступний розділах.

1.2 Елізабет Крейвен

Елізабет, маркграфиня Бранденбургу, Ансбаху та Байройту, більше відома за ім'ям свого першого шлюбу, як леді Елізабет Крейвен – письменниця, мандрівниця, дружина та аристократка, яку нерідко нарікають світською левицею. Британка народилася у 1750 році у родині Берклі, які проживали у Вестмінстері. Вперше вона вийшла заміж у віці 17 років, її чоловіком став Вільям Крейвен, який пізніше успадкував титул барона. Цей шлюб подарував їм шестеро дітей, проте через зради з обох сторін пара розлучилась у 1783 році. Розлучення леді Крейвен не було позбавлене драми, її поведінка не була стриманою і привертала чимало уваги тодішньої «бульварної преси»: газетярі надали розголосу її відкритим стосункам з французьким послом.¹⁹ Одразу після скандального розлучення леді Крейвен відправилась до Франції, зі своїм чотирирічним сином Кеппелом Річардом Крейвеном. Там вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Крістіаном Фредеріком Чарльзом Александром, маркграфом Бранденбургу,

¹⁷ Cross A. *By the Banks of the Neva. Chapters from the Lives and Careers of the British in Eighteenth-Century Russia.* Cambridge University Press, 1996. P. 391.

¹⁸ Sunderland W. *Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century. Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930.* Edited by Burbank J. and others. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2007. P. 46-47.

¹⁹ Cross A. *By the Banks of the Neva. Chapters from the Lives and Careers of the British in Eighteenth-Century Russia.* Cambridge University Press, 1996. P. 358.

Ансбаху та Байройту та відправилась у велику подорож через Крим до Константинополя.²⁰ Згодом, у 1789 були опубліковані записки цієї мандрівки *«Подорож через Крим до Константинополя у серії листів леді Елізабет Крейвен»*.

Професійно Крейвен реалізовувалась як письменниця від 1770-х років. Елізабет Крейвен найбільше працювала з французькими комедіями. Певні культурні посилення та мовні нюанси французьких п'єс могли становити виклики для англійської аудиторії та драматургів. Той культурний фон з яким вона взаємодіяла, неодмінно вплинув на її авторські п'єси, проте неформальними чи не підходящими для англійського суспільства їх точно назвати не можна. Вона займалась перекладами та написанням оповідань, проте найбільше присвятила часу створенню театральних п'єс, які пізніше ставилися у лондонських театрах.²¹ Її твори ставилися у двох важливих установах в британському театральному світі – Королівському театрі Друрі-Лейн та Королівському театрі Хеймаркет.²² Проте після розлучення з Вільямом Крейвеном жінка була фактично позбавлена зв'язку зі своїми дітьми, фінансової стабільності та ваги у суспільстві. Щоб захиститися леді Крейвен відправляється спочатку до Франції, а згодом у велику та доволі небезпечну подорож до Константинополя, дорогою, яку більшість мандрівників XVIII століття уникали – через Російську імперію та Крим.²³ Леді Елізабет у Європі називали маркграфинею, титул, а відповідно і статус свого чоловіка вона більше не розділяла.²⁴ Здавалося б, всі можливі фактори соціальної катастрофи для жінки збігаються, проте повертаючись з подорожі леді Крейвен публікує свої листи у дорогому ін-кварти виданні, отримує схвальні рецензії та живе повноцінним життям. Лондонське видання перевипустили за декілька місяців, а у 1789 році з'явилися німецький та

²⁰ Turner K. «Lady Elizabeth Craven», Oxford Dictionary of National Biography. P. 2.

²¹ Там само. P. 2.

²² O'Quinn D. Introduction to Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. Dublin, 1789. P. x.

²³ Melman B. Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718-1914. London, 1992. P. 48.

²⁴ Turner K. «Lady Elizabeth Craven», Oxford Dictionary of National Biography. P. 2-3.

щонайменше два французькі переклади. За декілька років «Подорож» переклали голландською, а наприкінці сторіччя з французької листи переклали російською.²⁵

Існує думка, що це її репутація, а не літературний дар, забезпечила неймовірну популярність «Подорожі», хоча визнати непересічність її таланту, все ж, варто. Інша причина популярності, що її називають дослідники – унікальність. Окремої роботи, присвяченої темі Криму у Британії на той момент не було, а підвищений інтерес до Російської імперії та Криму зокрема, був. «Подорож через Крим до Константинополя у серії листів леді Елізабет Крейвен» залишилася єдиною, виданою у форматі книги, публікацією британця про Крим аж до кінця століття.²⁶ Перераховані вище фактори, безумовно, мали сильний вплив на популярність листів леді Крейвен. Проте ми не можемо виключати того факту, що британський інтерес підігрівався тим, що автором була жінка, а те що вона мала неоднозначну репутацію, лише посилювало цікавість. Варто згадати про ще один важливий секрет успіху жінки – знайомства з впливовими чоловіками. Серед вагомих друзів Елізабет Крейвен були політики, дипломати та письменники як з Британії, так і з Європи. Вона подорожує з Генрі Верноном, внуком Едварда Вернона – адмірала королівського флоту і листується з Горацієм Волполом, сином Роберта Волпола – колишнього британського прем'єр міністра.²⁷

Насправді Елізабет Крейвен була захищеною жінкою, незважаючи на те, що її репутація неодноразово страждала від різного роду скандалів.²⁸ Своє аристократичне походження, письменницький талант та харизму вона не втратила після голосного розлучення з чоловіком. Леді Крейвен мала свою

²⁵ Cross A. By the Banks of the Neva. Chapters from the Lives and Careers of the British in Eighteenth-Century Russia. Cambridge University Press, 1996. P. 358.

²⁶ Там само. P. 360.

²⁷ Turner K. «Lady Elizabeth Craven», Oxford Dictionary of National Biography. P. 2.

²⁸ Melman B. Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718-1914. London, 1992. P. 33.

думку щодо більшості речей, чим завжди привертала увагу.²⁹ Завдяки посередництву впливових та забезпечених друзів-чоловіків їй вдалося реалізуватися як драматургині та авторці, що стало передумовою для її “кар’єри туристки”. Повторний шлюб з маркграфом Ансбахом у 1791 році, який стався одразу після смерті її попереднього чоловіка, допоміг леді Крейвен знову з’явитися у поважному суспільстві. Важливо відмітити, що поява її при дворі не була схвальною, адже її шлюб з маркграфом вважався нерівним. Однак, нерівність у соціальному статусі не заважала Елізабет приймати богемні вечірки у новопридбанному Бранденбурзькому домі, займатися верховою їздою та благодійністю.³⁰

1.3 Мері Голдернесс

Мері Голдернесс – письменниця, мандрівниця та дружина, що стала авторкою далеко не пересічних подорожніх записок. Мері Голдернесс залишила по собі три літературні твори. Першими, у 1821 році були опубліковані її *«Записки присвячені манерам та звичаям кримських татар»*. Це видання містить спостереження жінки протягом чотирирічної резиденції в Криму. Вже за два роки, у 1823, видання доповнила *«Подорож з Риги до Криму: з урахуванням манер і звичаїв колоністів Новоросії»*, тут вже містяться нотатки британки на шляху до Криму: від Риги, через Київ, Одесу та Миколаїв до Карагозу. У 1825 році вона видала збірку релігійних міркувань та гімнів для щоденного читання *«Посібник із Богослужінь: роздуми та гімни на кожен день місяця»*. Ще через два роки, у 1827 році буде перевидано *«Подорож з Риги до Криму»*, без суттєвих змістових доповнень.

Незважаючи на те, що подорожні нотатки Мері Голдернесс здобули популярність та перевидувалися, про неї саму не відомо майже нічого. Відомостей про родину з прізвищем Голдернесс не міститься в Оксфордському словнику національних біографій, а тематичні енциклопедії

²⁹ Cross A. *By the Banks of the Neva. Chapters from the Lives and Careers of the British in Eighteenth-Century Russia*. Cambridge University Press, 1996. P. 375.

³⁰ Turner K. «Lady Elizabeth Craven», *Oxford Dictionary of National Biography*. P. 3.

не можуть сказати про Мері більше того, що написано у її ж книгах. Брак джерел ускладнює реконструкцію життя мандрівниці, однак не робить його неможливим.

Однозначно Мері була освіченою жінкою, глибоко переконаною англіканкою, що замовчувала деталі свого особистого життя. Про рівень освіти свідчить стиль її письма та факт того, що жінка спромоглася опублікувати за життя три книги, що користувалися популярністю. Вступне слово публікації 1823 року містить горду згадку авторки про те, що її робота була схвально оцінена імператором Олександром I.³¹ Про високий рівень релігійності свідчить присвята до видання *«Посібника із Богослужінь»*, у якій Холдернесс ділиться, що до написання її спонукав Бог і вона сподівається, що *«ця спроба, хоч і слабка, буде благословенною для будь-якої людини, яка її прочитає»*.³² Звісно, рівень релігійності присвяти можна пояснити вимогами жанру, втім саме рішення написати цей посібник після успішної публікації доволі світської книги, вказує на важливість теми для Голдернесс. Проявляється її англіканська ідентичність і в тексті *«Подорож з Риги до Криму»*. Коли Мері відвідує православні храми Києва, вона відверто зневажає традицію, яка спотворилась *«...в моральній практиці та доктринах професорів»*.³³

У передмові до *«Записок»* 1821 року Голдернесс відмітила, що з 1816 до 1820 року була резиденткою у селищі Карагоз, Крим.³⁴ Вступне слово наступної, доповненої публікації *«Подорож з Риги до Криму»* містить згадку про “друга” Мері, через якого вона замовчувала деякі деталі, щоб *«...не перешкодити намірам друга, який, як я мала підстави вірити, мав на думці*

³¹ Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia.* London : Sherwood, Jones & Co., 1823. P. ix.

³² Holderness M. *A Manual of Devotion; Being Meditations and Hymns for Every Day in the Month.* London : James Duncan : Waugh and Innes : M. Ogle : R. M. Tims, 1825. P. viii

³³ Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia.* London : Sherwood, Jones & Co., 1823. P. 67.

³⁴ Holderness M. *Notes Relating to the Manners and Customs of the Crim Tatars.* London : John Warren, 1821. P. vi.

цю ж саму тему.»³⁵ Йдеться про людину, що також мала план оприлюднити свої спостереження, проте відмовилась від цього, а натомість проконсультувала Голдернесс, надавши їй «багато дуже важливої додаткової інформації»³⁶. Ймовірно, що особа про яку говорить Голдернесс відвідала ті ж самі місця, у той самий час та змогла доповнити її розповідь своїми спостереженнями. Є підстави вважати, що цим загадковим другом є преподобний Артур Янг – британський священнослужитель та агроном, син відомого економіста та аграрного експерта Артура Янга.³⁷ Від 1805 до 1814 року, за запрошенням імператорського уряду, Янг-молодший перебував у Російській імперії і проводив там сільськогосподарські дослідження, а у 1810 придбав маєток у Карагозі, що неподалік Кафи (Феодосії). Приїхавши на деякий час до Лондона, він опублікував у газеті Times оголошення, про пошук англійський фермерів, що могли б його супроводжувати у п'ятирічній резиденції в Криму.³⁸ На оголошення відгукнулося подружжя Холдернесс і за деякий час вони зі своїми чотирма дітьми та двома-трьома співробітниками персоналу відправились у подорож до Криму.³⁹

У своїй роботі про життя преподобного Артура Янга, Джон Гейзлі цитує фрагменти листувань Янга з друзями та рідними, де згадується подружжя Голдернесс. В них йдеться про підготовку до відправки всієї подорожньої компанії до Риги та труднощі пов'язані з цим процесом. З цих джерел виявляється, що документи чоловіка Мері, зрештою як і самого Янга, мали пройти «важку роботу на митниці, але все закінчено... в паспорті він полковник Янг, а капітан Голдернесс — титул його попутника».⁴⁰ З

³⁵ Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia.* London : Sherwood, Jones & Co., 1823. P. a2.

³⁶ Там само. P. a2.

³⁷ Gazley J. G. *The Reverend Arthur Young, 1769–1827: Traveller in Russia and Farmer in the Crimea.* Bulletin of the John Rylands Library. 1955–1956. Vol. 38. P. 360.

³⁸ Там само. P. 360-364, 394.

³⁹ Voloshkova N. *On Terrains of the Other Empire: Mary Holderness' Account of Her Residence in Early 19th-Century Crimea.* *British Women Travellers: Empire and Beyond, 1770–1870* / ed. by S. Dutta. New York : Routledge, 2019. P. 72.

⁴⁰ Gazley J. G. *The Reverend Arthur Young, 1769–1827: Traveller in Russia and Farmer in the Crimea.* Bulletin of the John Rylands Library. 1955–1956. Vol. 38. P. 395.

доступних джерел важко сказати, з якою конкретно метою були підроблені паспорти, залишається лише місце для інтерпретацій. Для преподобного Артура Янга ці причини можуть бути одні, а для містера Голдернесса – інші. Із пізніших згадок у листуваннях Янга стає відомо, що протягом їхньої подорожі до Риги, працівники митниці неодноразово запідозрили їх у перевезенні контрабанди.⁴¹ З цього можна зробити припущення, що для Артура Янга-молодшого підроблені документи – прикриття, а для більшої правдоподібності відповідні документи зробили і для містера Голдернесса. Є також ймовірність, що чоловікові Мері підробили титул для легшого перетину кордону. Загалом ці версії одна одну не заперечують. Згадки про родину Голдернесс в кореспонденції преподобного Артура Янга є єдиними зовнішніми джерелами, що можуть принаймні щось повідати про соціальне положення і спосіб життя авторки *«Записок»*. Виглядає так, що подружжя Голдернесс представники середнього класу, які зазнали серйозних фінансових втрат та шукають шлях до стабільного фінансового становища. Схоже, що газетна об'ява Артура Янга з маніпулятивним формулюванням *«протягом п'яти років, ніколи не бачив обличчя збирачів податків»*⁴² стала для родини Голдернесс квитком у краще життя.

Про те, як склалася доля Мері Голдернесс при поверненні до Британії теж не відомо майже нічого. У 1828 році на неї звернув увагу Королівський літературний фонд, як на вдову з шістьма дітьми та нестабільним заробітком.⁴³ Видно, ні подорож до Криму, ні вдала публікація *«Записок»* не покращили фінансове становище сім'ї.

Насамкінець, схоже на те, що сам факт їхньої подорожі та публікація рефлексій опісля суперечать патріархальному суспільству, з якого походять мандрівниці. Нам точно не варто сприймати намір відправитися у подорож та

⁴¹ Gazley J. G. The Reverend Arthur Young, 1769–1827: Traveller in Russia and Farmer in the Crimea. Bulletin of the John Rylands Library. 1955–1956. Vol. 38. P. 396.

⁴² Там само. P. 394.

⁴³ Holderness M. British Travel writing. University of Wolverhampton. Електронний доступ: <https://btw.wlv.ac.uk/authors/1075> (відвідано 24.11.2023).

опублікувати свої записки пізніше як навмисне порушення загальноприйнятих норм. Навпаки, потрібно розуміти що жінки-мандрівниці, у своїй більшості (аби уникнути узагальнень), хотіли обговорити гендерні норми, а не протистояти ним. Це твердження доволі виважене, оскільки кожна жінка є частиною спільноти і так чи інакше, є носієм цінностей своєї культури. Другий аргумент на користь цього твердження полягає у тому, що авторці-мандрівниці потрібно було зробити усе можливе, аби бути сприйнятою своєю спільнотою. Це питання потрібно було вирішити принаймні для того, аби мати змогу опублікувати свій доробок.⁴⁴ Крейвен та Голдернесс були освіченими жінками, що мали хист до письма та вдало використали його на благо британському суспільству, яке із задоволенням прийняло в спадок їхні спостереження.

Для Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс подорож виявилась інструментом вирішення проблеми: соціальної та фінансової відповідно. Обидві вдалися до ескапізму та відправились у довгу та небезпечну мандрівку. Вони обидві відправляються на Схід – це є звичайним збігом, що зумовлений високим рівнем цікавості до неєвропейського світу у XVIII – XIX столітті. Непересічним є напрямок їхньої подорожі – обидві відвідують Крим в перші десятиліття після його завоювання Російською імперією. Засадничо важливою спільністю є їхня стать та національна приналежність. Вони є жінками, які у самий розпал розвитку британського імперіалістичного дискурсу відправляються у щойно колонізований іншою імперією простір. Ці їхні спільності є засадничими для нашого подальшого дослідження.

Не менш важливими є їхні відмінності. Леді Крейвен мала двох чоловіків та одне гучне розлучення, розголошене в пресі, а Мері Холдернесс одного чоловіка, про стосунки з яким довідатись з доступних джерел неможливо майже нічого. Крейвен була аристократкою, мала пристойне походження та вела відповідний світський образ життя, нічого не свідчить про те, що вона колись мала проблеми з грошима. Натомість Холдернесс, про

⁴⁴ Thompson C. Travel writing. London and New York, 2011. P. 181.

походження якої відомостей немає, скоріш за все, була представницею збіднілого середнього класу і все життя мала потребу підвищити свій достаток та становище. Хоча напрямок їхньої подорожі схожий, характер виявиться різним: Крейвен не затримувалась на одному місці довше декількох тижнів, а Холдернесс мала досвід чотирирічної резиденції у Криму. Зрештою, і формат їхніх видань різняться: хоча обидва мали високу популярність серед британського суспільства, леді Крейвен мала коштовніше оформлену публікацію.

Розділ 2. Подорож як дискурс: наративи, що формують особистий досвід

Розмаїття того, що можуть містити подорожні записки визначає подвійний характер цих еґо-джерел. Напевне можна твердити, що всі подорожні записки – це оповідь про незнайомих людей, нові місця та світ, який пізнає автор чи авторка. Водночас, ці письмові рефлексії розкривають нам самого мандрівника, звертають нашу увагу на його/її цінності. Це складні тексти, які передають не лише індивідуальний досвід, але й більш широкі соціальні та культурні наративи. Дослідник Карл Томпсон вважає, що всім авторам подорожніх нотаток доводиться суміщати дві потенційно суперечливі ролі: роль репортера, який прагне точно передати інформацію, отриману під час подорожі; та роль оповідача, який прагне підтримувати інтерес та схвалення читача.⁴⁵ В контексті цього розділу нам важливо розуміти, що наратив формується у певних рамках, які сформовані як контекстом життя конкретної особистості, так і культурними, політичними та соціальними маркерами періоду. Дослідниця Сара Міллс пропонує аналізувати подорожні нотатки через призму робіт Мішеля Фуко. Така перспектива дає можливість поглянути на індивіда, як на «місце різновиду громадської думки». Таким чином, замість того, щоб уявляти, що кожен текст має «особу», один «голос», який керує текстом у єдиний спосіб, у Фуко-аналізі, можна простежити різні дискурсивні голоси.⁴⁶ Аналізуючи подорожні нотатки через таку призму, ми досліджуємо, які «голоси» репрезентовані у тексті та як вони взаємодіють між собою. Ця перспектива допоможе розкрити багатогранність та складність подорожнього досвіду наших героїнь, а також зрозуміти, які соціальні та культурні контексти відбивають нотатки леді Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс. Метою цього розділу є аналіз подорожніх нотаток мандрівниць як дискурсивних джерел, що відображають культурні, соціальні, політичні позиції.

⁴⁵ Thompson C. *Defining the Genre. Travel writing.* London and New York, 2011. P. 28.

⁴⁶ Mills S. *Discourses of difference: An analysis of women's travel writing and colonialism.* London and New York: Routledge. 1991. P. 37.

2.1 Жінка в імперській ідеології

У попередньому розділі було визначено, що статі та національна приналежність леді Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс є важливими спільними рисами мандрівниць. Ці складові їхніх ідентичностей можуть мати вирішальне значення для розуміння нарративу створених ними подорожніх записок. Протягом XVIII століття Британія зростала у своїй економічній, політичній, науковій та культурній силі, утверджуючи авторитет по всьому світу. До кінця століття Британія за економічною спроможністю і морською силою перевершила будь-яку іншу країну: глобальна держава, чиї флоти та армія були розгорнуті по всьому світу. Разом із тим в країні все більше затверджувались колоніально-імперські нарративи. Періодом «високого імперіалізму», за терміном Джеймса Морріса, прийнято вважати Британію середини XIX – початку XX століття: час, коли британські колоніальні інтереси щодо інших націй стали найбільш очевидними. Проте саме в досліджуваній нами період британська громадська думка почала уявляти та концептуалізувати свою вищість в тих термінах, які стали нормою у другій половині XIX століття.⁴⁷ На момент здійснення подорожі леді Крейвен та Мері Голдернесс Британія вже демонструвала світові свою амбітність, імперськість та колоніальність.

Традиційно жінка не є частиною колоніальної експансії, чи будь-якої іншої політичної діяльності, цей простір маркований як переважно чоловічий. Колоніалізм, як частина імперської політики, має на меті не лише встановлення політичного панування, а й конструювання національних і культурних ідентичностей. Домінуючі дискурси надають пріоритет чоловічому досвіду та досягненням у цьому питанні. Це спричинено тим, що конструювання британської, як і будь-якої іншої національної, ідентичності походить від маскулінного: влада, сила, військова доблесть, винятковість та

⁴⁷ Marshall P.J. Oxford History of the British Empire. Vol.II The Eighteenth Century. Oxford University Press. 1998. P. viii – xii.

експансіонізм.⁴⁸ Принаймні офіційно, жінки і як учасниці процесу, і як нараторки відповідних конструктів опиняються поза колоніально-імперським дискурсійним колом. Бо цей дискурс політичний і не є традиційним полем діяльності жінок. Втім, політичні ідеї та політичні структури формують та встановлюють межі публічного і приватного, торкаючись усіх сфер життя та визначаючи тих, хто офіційно “поза” політикою. Таким чином неучасники стають учасниками, діючи відповідно до створених норм та ідей, і можуть не менш красномовно свідчити про створені дискурси сили та влади.⁴⁹ Отже ми можемо ствердити, що жіночий голос не відсутній в імперській ідеології, а відмінний від класично прийнятного. Одним з небагатьох джерел для дослідження цього голосу є щоденники мандрівниць, адже зустріч з «іншим» провокує прояви власної ідентичності. Аналіз подорожніх записок може пов’язати конкретні тексти з визначальними практиками імперіалістичного дискурсу та продемонструвати наскільки жінка могла бути носієм імперсько-колоніальної ідентичності.⁵⁰ Ми припускаємо, що леді Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс, подорожуючи та нотуючи свій досвід, також зробили внесок у розвиток британських знань і сприяли розбудові та подальшому просуванню імперської ідеології.

Для нашого аналізу є важливим також розуміння контексту та специфіки місць, куди вирушають Крейвен та Голдернесс. У попередньому розділі ми визначили, що ці жінки подорожують на території, які щойно стали частиною Російської імперії. Більше того, їхні маршрути ведуть ще далі на Схід: до Криму та Константинополя. Тобто їхня подорож, як зустріч з «іншим», насправді матиме два виміри: зустріч імперії з імперією та зустріч імперії зі Сходом. Обидві зустрічі відбуваються у рамках певної традиції сприйняття. У взаємодії з Російською імперією Європа коливалася між

⁴⁸ Mills S. *Discourses of difference: An analysis of women's travel writing and colonialism*. London and New York: Routledge, 1991. P. 3.

⁴⁹ Скотт Д.В. Жіноча історія. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Ред. Гентош О., Кісь О. Львів. 2003. С. 107.

⁵⁰ Voloshkova N. *On Terrains of the Other Empire: Mary Holderness' Account of Her Residence in Early 19th-Century Crimea*. *British Women Travellers: Empire and Beyond, 1770–1870* / ed. by S. Dutta. New York : Routledge, 2019. P. 71.

поблажливостю та страхом: одночасно вірячи у розвиток країни під егідою їх культурної вищості та усвідомлюючи зростаючу військову могутність Росії. Англійці ж, не просто розділяли цю ідею, а вірили у особливість своїх стосунків з Російською імперією.⁵¹ Британець Ентоні Бро, у своїй роботі *«Роздуми про важливість торгівлі між Великою Британією та Росією»* 1789 року розмірковував про унікальність стосунків між двома державами:

В історії немає жодної нації, яка б так швидко піднялась зі стану темряви і варварства до такого світла і цивілізації, як це зробили росіяни цього століття. Причин цієї швидкої та чудової зміни було багато, але я ризикну стверджувати, що її стосунки з Великою Британією були найбільшими.⁵²

Автор відзначає виняткову роль Петра I та Катерини II у процесі просвітлення Росії і підкреслює: обидва монархи розуміли, що наймогутніший засіб їх звеличення *«зв'язки з Великою Британією»*.⁵³ На XVIII століття стосунки Російської імперії та Британії мали характер постійного обміну: ресурсами, ідеями та технологіями. Проте свою вищість у цих взаєминах британці не забували і у потрібний момент підкреслювали. Інший вимір подорожі – зустріч зі Сходом, який також має свою концепцію сприйняття. Йтиметься про зустріч з Орієнтом, як специфічним простором в усвідомленні західних європейців, у нашому випадку британців. За Едвардом Саїдом французи та британці мають особливу тривалу традицію розуміння та пояснення Сходу, традицію, що тісно вплетена в їхню самоідентифікацію. Схід виступає як найвиразніший образ «іншого», як найбільший культурний суперник, як контрастний світ та ідея.⁵⁴ Правильне сприйняття та відповідна репрезентація Сходу є ключовою для колоніального дискурсу та відіграє виняткову роль у формуванні досвіду мандрівниць.

⁵¹ Cross A. *By the Banks of the Neva. Chapters from the Lives and Careers of the British in Eighteenth-Century Russia.* Cambridge University Press, 1996. P. 2.

⁵² Brough A. *A view of the importance of the trade between Great Britain and Russia.* London: G.G.J. Robinson, Pater-Noster. Row. 1789. P. 44.

⁵³ Там само. P. 46.

⁵⁴ Саїд Е.В. *Орієнталізм.* Пер. з англ. В. Шовкун. Видавництво Соломії Павличко «Основи». 2001. С. 12.

2.2 Зустріч імперії з імперією

Що леді Елізабет Крейвен, що Мері Голдернесс відправляються у подорож через Російську імперію. Для Голдернесс іншого маршруту існувати не могло, оскільки кінцевою точкою її мандрів мав стати Крим, який на цей момент вже тридцять три роки перебував у складі імперії. Натомість у Крейвен остаточна локація – Константинополь і дорогу через Крим більшість мандрівників на цей момент уникали. Жінка мала зупинку у Петербурзі, де поділилась із місцевими своїм наміром відвідати Крим на шляху до Константинополя, там її застерігали цього не робити *«я зазначила декільком людям тут, мій намір побачити Крим; мені кажуть, що там повітря нездорове, вода отруйна, і що я неодмінно помру, якщо піду туди»*.⁵⁵

Не можна сказати, що ці небезпеки були применшені, оскільки півострів менше як рік був займаний російською адміністрацією і про принаймні відносну стабільність регіону говорити було рано. Проте Крейвен не довіряє судженням місцевого населення, яке здавалося б мало знати про приєднані до своєї держави території більше за мандрівницю, і зазначає, що вона зовсім не стривожена *«мій знайомий, не росіянин, який там був, змалював мені чарівну картину...тож я не повинна шкодувати, що тримаю такий шлях»*.⁵⁶ Насправді, незважаючи на небезпеки, леді Крейвен не тільки не погоджується з твердженнями росіян про Кримський півострів, але і демонструє читачам свою відвагу на шляху до нового. Сміливість, необхідна для подолання небезпек подорожей, стає силою, що сприяє імперському мисленню та почуттю причетності до імперіалізму.⁵⁷ Цю залученість леді Крейвен демонструє дуже акуратно, покликаючись на невідомого чоловіка, справжні судження якого ми перевірити не можемо через відсутність будь-яких конкретних згадок про нього. Читачеві не відома особистість

⁵⁵ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 137.

⁵⁶ Там само. P. 137.

⁵⁷ Grewal. I. Home and Harem: Nation, Gender, Empire and the Cultures of Travel. Durham: Duke University Press. 1996. P. 80.

“знайомого” Крейвен, проте короткої згадки про те, що є ще хтось крім неї такої думки забезпечує ці твердження.

Крейвен цікаво описує побут селян у Москві, незвичною їй видається краса місцевих жінок, а також білизна їхніх зубів. Абсолютно неприйнятними для місцевого клімату їй видається одяг та побут: занадто теплі тканини та занадто задушливі оселі. Жінка звертає увагу на те, що російські селяни, на відміну від англійських, мають мізерну свободу.⁵⁸ Важко сказати, позитивну чи негативну оцінку вона цьому дає, проте система селянського рекрутингу їй явно зацікавлює:

Кожен лорд зобов'язаний щорічно віддавати одного селянина в армію; так що незважаючи на те, що ця велика імперія вважається не населеною пропорційно до її масштабів; коли відображати, яку кількість військ має імператриця, а вони зберігаються цим методом; російський народ має бути більшим, ніж чужинці можуть собі уявити.⁵⁹

Пізніше вона додає *«мені дуже кумедно міркувати, без будь-яких упереджень, про безглузді ідеї свободи та власності, які мають наші англійські прості люди»*.⁶⁰ Частина листа після цієї фрази була прибрала Крейвен при редакції. Перша важлива річ – жінка не засуджує інститут кріпацтва Російської імперії, і схоже, навіть вважає цю систему ефективною для підтримки військової могутності країни. Другий суттєвий момент – Крейвен доволі відкрито обговорює політичні питання, акуратно співставляючи положення “простих людей” у двох імперіях. Можливо, у цьому листі леді Елізабет висловила свою позицію доволі однозначно, проте з певних причин, не показала цього публіці. Зрештою, існує ймовірність, що написане продовження не було б схвалене читачами.

У наступному своєму листі Крейвен відверто схвалює російське завоювання Криму, вона активно починає користуватися утвердженою колоністами лексикою, називаючи півострів Тавридою *«придбання Росії, від*

⁵⁸ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 140-141.

⁵⁹ Там само. С. 141.

⁶⁰ Там само. С. 141.

якого вона ніколи не повинна відмовлятися».⁶¹ Водночас, даючи коротку довідку про історію півострова і про його теперішнє, авторка говорить, що кримський хан був змушений відмовитися від свого суверенітету через «лукаву політику росіян».⁶² Тут вона використовує слово «crafty», яке означає розумно, але в нечесно-хитрий спосіб.⁶³ Ми можемо побачити, що в своєму трактуванні політики Російської імперії Елізабет Крейвен не є однозначною: з одного боку вона абсолютно толерує і схвалює завоювання імперією півострова; але з іншого ставиться критично та обережно до висловлювань росіян та їхніх засобів досягнення цілей. Леді Крейвен, по суті, стає очевидцею того, як інша імперія поступово опановує захоплені території. Вона буквально є свідком переміщення імператорських військ та підготовки «Ханських палаців та знатних татарських будинків»⁶⁴ до візиту імператриці.

Промовистим є лист, у якому Леді Крейвен описує побачене у Інкермані. Вона ділиться, що від міста з багатою історією, залишилися лише скелі і згодом зізнається:

Так, я зізнаюся, я хотіла би бачити тут колонію чесних, англійських родин; налагодження виробництва, як у Англії; повернення продукції цієї країни до нашої; встановлення чесної та вільної торгівлі; навчання працьовитості та чесності підступних, але пригноблених греків на їхніх островах; пробудження безтурботного турка від благодатного сну; принесення Свободи, у широких вітрилах, які проходять через Архіпелаг та Середземне море до нашого небезпечного (на щастя для нас, нашого небезпечного) узбережжя.⁶⁵

Мері Голдернесс обговорює політику Російської імперії значно менше за Крейвен, що передовсім спричинено етнографічним характером її публікації. Проте її голос від цього не менш виразний. Якщо леді Крейвен мала привілей спостерігати за процесом опанування півострова, то Голдернесс вже бачила наслідки тридцятирічного перебування Російської

⁶¹ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 142.

⁶² Там само. P. 152.

⁶³ Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/crafty> (дата звернення: (15.04.2024)).

⁶⁴ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 152.

⁶⁵ Там само. P. 187-189.

імперії на даному просторі. Прибувши в Крим, Мері оселилась у селищі Карагоз, яке на момент колонізації налічувало 1700 жителів, а на час резиденції британки, на місці будинків більшості місцевих жителів *«утворився величезний сад»*, красиві яблука з якого *«високо цінуються у Москві та Петербурзі, куди вони відправляються у великих кількостях»*.⁶⁶ Голдернесс говорить про руїни за якими спостерігає з певним сентиментом, детально описуючи мальовничість краю.

Карагоз не єдине місто яке Мері Голдернесс описує як занепаде в результаті російського панування. Ми також зустрічаємо її згадки про Старий Крим *«колись столиця півострова, тепер трохи краще, ніж купа руїн»*, згодом вона додає примітку *«ці руїни дуже великі, і ми знаємо, що до завоювання росіянами це було процвітаюче місто, хоча його і не можна було порівняти з періодом панування генуезців»*.⁶⁷ Ці згадки Голдернесс насправді є не оціночними, а фактажними і демонструють нам радше реалії колонізованого Криму, ніж ставлення Голдернесс до дій імперії. Втім, вона все одно обирає комунікувати своїй аудиторії ці негативні зміни і чітко пов'язувати занепад з приходом Російської імперії. Зрештою, Мері Голдернесс не залишає читачів без своєї політичної оцінки. Дозволю собі навести доволі розлогу цитату з другої глави публікації, у якій британка залишає свою експертну думку стосовно російських владних інституцій, встановлених у Криму:

⁶⁶ Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia.* London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 284-285.

⁶⁷ Там само. P. 116.

Ця корупція, яку можна розумно очікувати, перешкоджає меті... Причин, що сприяють цій розбещеності кілька, але головним чином дуже низькі зарплати, особливо на державній службі. Його [імператорська Т.Я] віддаленність від уряду полегшує корупцію та шахрайство. Ще одна причина це жахлива розбещеність (головним чином пов'язана з повним нехтуванням усіх видів освіти у росіян)... У такій великій імперії як Російська, хоч яким було зусилля, хоч яким було бажання того хто керує, навряд чи можна очікувати, що їхній вплив, який так сильно відчувається в центрі, може з такою ж силою поширюватися на віддаленні провінції... Вони псують зусилля, які імператор постійно докладає для загального блага своїх підданих...⁶⁸

Мері Голдернесс з повагою ставиться до чинного імператора Російської імперії Александра I та його цивілізаційної, християнської місії *«поширення цивілізації зменшить багато моральних вад, які існують зараз»*.⁶⁹ Водночас жінка також переконана, що його піддані недостатньо освічені, аби досягнути всю глибину його роботи. Дослідниця Наталія Волошкова вважає що цим висловлюванням Голдернесс яскраво демонструє *«беззаперечну впевненість жінки, яка вважає себе членом вищої культури»*.⁷⁰ Дійсно, хоча Голдернесс менше за Крейвен обговорює імперську політику, її риторика є більш колоніально визначеною та послідовною. Так якщо леді Крейвен висловлює сумнів, що російська несвобода заважає їхній експансії, то Мері Голдернесс абсолютно переконана в необхідності цивілізації, що *«йде рука об руку зі свободою»*.⁷¹ Згодом Голдернесс додає:

Хто сумнівається, що цивілізація не підніме російського грубіяна на більш поважне місце в масштабі людського існування? Саме брак світла, а не нездатність його отримати, робить його [росіянина Т.Я] тим, ким він є. Проте розвиток цивілізації в цій величезній імперії має бути повільним, навіть якщо заохочуватиме це той, хто як загалом вважають, дбає про найкращі інтереси своїх підданих. Знання, хоч воно повільно світає на російському обрії, все ж розповсюджуватиметься більш яскраво над їхньою півкулею.⁷²

⁶⁸ Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia*. London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 121-122.

⁶⁹ Там само. P. 123.

⁷⁰ Voloshkova N. *On Terrains of the Other Empire: Mary Holderness' Account of Her Residence in Early 19th-Century Crimea*. *British Women Travellers: Empire and Beyond, 1770–1870* / ed. by S. Dutta. New York : Routledge, 2019. P. 80.

⁷¹ Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia*. London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 125.

⁷² Там само. P. 126.

У XIX століття Британія активно мислиться у своїй пресі як центр цивілізації, сильна та провідна європейська країна. Формування цих уявлень не в останню чергу підтримувалися постійними подорожами британців на континентальні європейські периферії. Цей простір став служити дзеркалом, що відображає статус Британії.⁷³ Власне, ми можемо бачити це в тому дискурсі, що формує Мері Голдернесс. Британка абсолютно органічно, не проводячи прямих порівнянь, стверджує, що Російській імперії потрібно ще довго цивілізаційно розвиватися. Їм все ще потрібно розвивати освіту та глибоке розуміння свободи. І хоча прямого порівняння Російської імперії з Британською Голдернесс не проводить, самою констатацією цих тверджень, самою здатністю проаналізувати що є, а що не є вищими цивілізаційним проявами, вона утверджує британську переконаність у першості.

Окремо варто проговорити репрезентацію леді Елізабет Крейвен Османської імперії. Османська імперія – незалежна від Європи, військово могутня держава з серйозною історичною тяглістю та культурною спадщиною. Османська імперія була етнічно різноманітною, що впливало також на релігійний фон та суспільний устрій державного утвору. Суспільство імперії інкорпоровало у свою культуру не лише мусульманські народи, але і, наприклад, велику християнську грецьку культуру. Різноманітність імперії не викликала явного незадоволення всередині країни, а існуючі закони допомагали різним етносами співіснувати. Проте леді Крейвен у мирне існування у чомусь протилежних культур не вірилось. Велика кількість греків для леді Крейвен стала відкриттям:

А тепер, Сер, ми повернемось до греків, яких тут так само багато як і турків...Греки є в'язнями у своїх власних будинках...Дуже дивне захоплення, коли існує інша імперія, чия релігія є їхньою, де вони зустрінуть захист і в яку вони можуть піти зі своїм спадком.⁷⁴

⁷³ Gephardt K. The idea of Europe in British Travel Narratives, 1789-1914. Dorchester: Ashgate, 2014. P. 3-7.

⁷⁴ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 238.

Леді Крейвен сильно переймається свободою греків на території Османської імперії, їй здається що «інша» імперія, певно Британська, буде кращою, що процвітання їхньої культурної спадщини можливе лише за умови приєднання. Пізніше вона додає *«стародавню ліру часто можна побачити в руках греків, але я припускаю що як в давнину, так і зараз, будь-яка гармонія, що володіла їхніми душами, впливала лише на їхні очі»*⁷⁵, Елізабет Крейвен дає зрозуміти, що пригноблені в Османській імперії греки не можуть досягнути всієї глибини своєї спадщини, вона для них залишається лише візуальним елементом. Всі листи з Атен насичені прославленням античної культури, що зустрічається леді Крейвен *«архітектура проста і велична, пропорційно грандіозна та витончена; вона вистояла до сьогоднішнього дня як вічний монумент хорошого смаку стародавніх народів»*⁷⁶ - такими словами закінчується лист за 21 травня 1786 року. Одразу за цим слідує інший, у якому леді Елізабет з великим жалем розказує про понівечення античних скульптур через недбалість турків *«цитадель Афін, що використовувалася турками як порохове сховище, підірвалася, розірвало таку кількість красивих скульптур, що я була би дуже рада отримати дозвіл зібрати розбиті шматки на землі»*⁷⁷, проте уряд не дає їй забрати уламки. В цілому леді Крейвен доволі сміливо висловлюється стосовно некомпетентності османських політиків, попри те, що такі теми не відповідають встановленому канону жіночності. Проте свої судження стосовно політичних стратегій вона гарно прикриває занепокоєнням щодо грецьких старожитностей *«можливо, Сер, Європі пощастило, що турки ліниві й неосвічені; ця імперія могла б мати величезну владу, якби її населяли працьовиті та амбітні люди, це зробило б її володаркою світу»*⁷⁸.

Зрештою, ми можемо зробити висновок що і леді Елізабет Крейвен, і Мері Голдернесс критикують Російську імперію. Проте ця критика акуратна і

⁷⁵ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 238.

⁷⁶ Там само. P. 254-255.

⁷⁷ Там само. P. 256.

⁷⁸ Там само. P. 206.

одночасно комунікує дві речі: 1) Монархи Росії могутні та освічені, а отже можуть і мають вдосконалювати колонізований простір. 2) Російська імперія не досконала і ще повинна розвиватися за прикладом Британської. Зустріч з Османською імперією для леді Крейвен взагалі не виглядає як зустріч з тим, хто хоча б колись зможе наблизитись до освіченості і знання Британії. В цьому випадку, набагато вагомішим для буде орієнтальний характер цього простору.

2.3 Зустріч імперії зі Сходом

Покидаючи домівку мандрівниці не стають частиною іншого культурного та ціннісного простору, вони залишаються вірними тому соціальному контексту з якого вони походять. У попередніх підрозділах ми визначили, що в Британії кінця XVIII – початку XIX століття активно розвивається ідея імперіалізму. Його ідеологія включає декілька засадничих аспектів: колоніальну експансію, що включає встановлення торгових монополій, експлуатацію ресурсів на користь імперської влади та віру в «цивілізаційну місію», яка стверджувала, що моральним обов'язком Британської імперії є принесення сучасного знання у «нецивілізовані» частини світу.⁷⁹ В основі лежить припущення про віру у те, що значні частини не європейського світу були створені для європейців. Західні автори, від XVIII століття, конструювали східний світ як «інший», репрезентуючи жителів Сходу як безсилим. Для такого представлення характерна об'єктивізація, приниження та заперечення спільного походження, що виявляється в текстових особливостях та мовних конструкціях. Звісно, кожен текст по-різному насичений такими маркерами, проте існує припущення, що у чоловічих спостереженнях такі наративи зустрічаються частіше, ніж у

⁷⁹ Armitage D. The ideological origins of the British Empire. New York: Cambridge University Press. 2010. P.185.

жіночих.⁸⁰ Варто простежити, яким чином це виражається у досліджуваних нами подорожніх нотатках.

Схід, в контексті подорожей Крейвен та Голдернесс, це два простори – Крим та Туреччина. Елізабет Крейвен відвідує обидві території і ділиться своїми спостереженнями як про кримських татар, так і про турків. Зрештою, її враження від двох народів не сильно відрізняються, що можливо спровоковано їхньою спільною ісламською релігійною традицією. Критиці піддається усе, з чим жінка зіштовхується: атмосфера міст та сіл, традиції, побут, зовнішній вигляд та розумові здібності людей тої культури, яку вона бачить. Перша зустріч леді Крейвен зі східним «іншим» відбувається коли вона в'їжджає на півострів Крим *«це село не склало у мене особливої думки про татарську чистоту, більш брудного та жалюгідного місця я ще не бачила»*. Через кілька днів вона спостерігатиме повсякденне життя іншого міста, але коментар залишить не ліпший: *«Я поверталася додому відчуваючи огиду до цих нісенітниць, і теж саме до міського бруду»*⁸¹. Схожим зневажливим тоном англійка описує турків *«доволі дурний турок буде сидіти біля каналу, дивитися на літаючий парус дитячих човнів - я бачила такого, що насолоджувався у тіні величезного платану - його очі прикуті до пляшки, яку потік постійно підтримує у русі»*.⁸² Такі коментарі леді Крейвен залишала спостерігаючи за звичайним місцевим населенням, але спілкування з кримськими татарами вищого походження жінку теж не вражають:

Кайма-хан і двоє інших провідних татар вечеряли з нами, і я вважаю, що ніщо не може перевершити неосвіченість і простоту цього народу. Кайма-хан — перший міністр хана. Він зовсім не знає географії своєї країни і каже, що Англія і Петербург — це одне й те саме.⁸³

Цілком можна припустити, що критика чистоти простору може бути зумовлена реальним станом речей, проте це не невинні спостереження за

⁸⁰ Mills S. Discourses of difference: An analysis of women's travel writing and colonialism. London and New York: Routledge. 1991. P. 49-51.

⁸¹ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 161-162, 174.

⁸² Там само. P. 207.

⁸³ Там само. P. 180.

іншою реальністю та документування того, що бачиш. Її коментарі сповнені усілякими очікуваннями, упередженнями і не розумінням іншого ритму життя. Ще більш емоційними є коментарі леді Крейвен стосовно розуму та краси. Хоча леді Крейвен сміливо критикує всі огріхи чоловіків, найбільше під оцінку підпадає жіноче населення. Зовнішній вигляд кримських татарок Крейвен побіжно коментує у декількох своїх листах, зазначаючи, що негарний і неакуратний макіяж не дає зрозуміти чи жінка красива, чи стара, чи яка.⁸⁴ Більш чітку думку леді Елізабет висловить кількома листами пізніше, коли оповідатиме свій візит до гарему в Константинополі:

Я не сумніваюся, що природа задумала деяких із цих жінок дуже красивими, але білий і червоний кольори, що так погано нанесені, їхні брови ховаються під однією чи двома чорними лініями - зуби чорні від куріння, і загальноприйнята сутулість, робить їхній вигляд швидше огидним, ніж красивим.⁸⁵

Критика зовнішнього вигляду супроводжується критикою розумових здібностей місцевих жінок *«їхні питання такі ж прості, як їхній одяг - Чи ви одружена? Ви маєте дітей? Вам подобається Константинополь?»*. Потім вона переходить до гострих зауважень, ба навіть засудження, способу життя у гаремі: *«Туркені проводять більшу частину часу у лазні в одязі: дивне проведення часу! Це спершу псує обличчя, а згодом спотворює його. Часте використання гарячої ванни руйнує щільність шкіри, і ці жінки в дев'ятнадцять років виглядають старше мене»*.⁸⁶ Далі слідує відтворення досвіду перебування у лазні з приблизно півсотнею жінок - туркинь та грекинь, чії звички леді Крейвен знаходить не просто недолугими, а страшенно огидними:

Ці лазні є великою розвагою для жінок, вони залишаються в них зазвичай п'ять годин; це разом у воді та в туалеті, але, здається, я ніколи не бачила одночасно стільки товстих жінок, таких товстих, як ці ніколи...Дуже наполягали, аби ми роздяглися й купалися, але таке огидне видовище, як це, зробило б моє ставлення до спільних з моєю статтю лазень поганим на цілу вічність.⁸⁷

⁸⁴ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P.182.

⁸⁵ Там само P. 225-226.

⁸⁶ Там само. P. 226.

⁸⁷ Там само. P. 263-264.

Леді Крейвен, згідно з колоніальною традицією подорожнього письма, об'єктивізує жінок, з якими їй доводиться бачитися та взаємодіяти, чималу частину її листів займають згадки-засудження саме зовнішніх характеристик. Їхній спосіб життя видається їй дивним, їхні питання дурними, їхній одяг надто простим, а їхні звички огидними. Проте у деяких місцях її листів цей емоційний запал стихає і ми бачимо її інші спостереження стосовно жінок сходу. Наприклад сорок шостий лист, за двадцять п'яте квітня 1786 року містить наступні роздуми леді Елізабет:

Мені здається, я ніколи не бачила країни, де жінка могла б насолоджуватися такою самостійністю і свободою від усіх докорів, як у Туреччині. Турецький чоловік, який бачить пару взуття біля дверей свого гарему, не повинен входити; його повага до статі не дає йому втручатися, коли в гості приходить незнайомиць; як просто тоді чоловікам відвідувати жінок і приходити до них?⁸⁸

Ці рефлексії побіжні, вони займають маленький відсоток листа, у якому леді Крейвен наративно перераховує все, що бачила зі свого вікна за цей день, але вони дуже промовисті. У листі номер п'ятдесят знову натрапляємо на схожі роздуми:

Можна сказати, що у Туреччині, жінки у цілковитій безпеці від непрацюючої, допитливої та зухвалої громадськості, і так званий світ, ніколи не зможе порушити спокою дружини турка. Її таланти, краса, нещастя все рівно приховані від зловтішних спостерігачів... Відповідно до того що я чула, турки не ставляться до своїх жінок як до об'єктів пристрасті, за виключення невеликого проміжку часу; проте як дружина свого чоловіка вона насолоджується його спадком; Я повторю це, Сер, я думаю жодна жінка не має стільки свободи, захисту від страхів, як має туркеня. Я думаю про них, як про найщасливіших істот, що дихають.⁸⁹

Цей образ в листах леді Крейвен абстрактний, він не стосується жодної конкретної жінки, яку вона зустрічала під час своєї подорожі. Всі рефлексії такого ґатунку супроводжуються мовними конструкціями «я думаю» чи «наскільки мені відомо». Залишається тільки припускати, чи це збірний образ, чи просто вдало вписані особисті уявлення про те, якою має бути вільна та щаслива жінка. Проте доволі явним залишається те, що рефлексії леді Крейвен стосовно свободи східних жінок здаються більш виваженими,

⁸⁸ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 205.

⁸⁹ Там само. P. 233.

ніж емоційними, на відміну від експресивних коментарів про традиції та звичаї проведення часу.

Загалом характер письма Мері Голдернесс значно відрізняється від того, як пише леді Крейвен. Мері стає частиною спільноти кримських татар і це дає їй можливість більш детально заглибитися в повсякденне життя. Її розповідь детальна, вона створює яскраві описи одягу (як чоловічого, так і жіночого), житла, харчових звичок, дозвілля та релігійних звичаїв. Голдернесс також має змогу обговорити речі, які відкриваються далеко не перед усіма мандрівниками: практику материнства та шлюб, освіту, весільні та похоронні традиції. Насправді усі спостереження Голдернесс етнографічні, проте зовсім не позбавлені оціночних суджень. З перших сторінок англійка дає зрозуміти, що побутові звички татар мають багато спільного з тим, що описано у *«найдавніших віках історії Святого Письма»*. Вона одразу ж дає пояснення, чому так: адже через відсутність поруч більш розвинутих націй, вони мали змогу *«зберігати ті манери, які були характерними для людства до того, як наука просвітила, а комерція збагатила світ»*.⁹⁰ Багато зауважень Голдернесс робить до способу ведення господарства *«звички землеробства татар грубі і прості»*⁹¹, вони мають абсолютно відсталий інвентар та методи. Проте найбільш згубною їхньою характеристикою є лінь, адже вони уникають фізичної праці, коли можливо вдаються до хитрощів і неохоче працюють *«з цього їх характеру можна зробити висновок, що вони найгірші робітники у світі; і насправді англійський майстер нетерплячим поглядом спостерігає за повільним, неохочим, незацікавленим способом, у який більшість із них беруться за свою роботу»*.⁹² Голдернесс демонструє свою перевагу і обирає говорити з позиції вищої, її явно не цікавить інша традиція ведення справ, їй важливо критикувати.

⁹⁰ Holderness M. Notes Relating to the Manners and Customs of the Crim Tatars. London : John Warren, 1821. P. 7.

⁹¹ Там само. P. 94.

⁹² Там само. P. 100-101.

Така критика супроводжує насправді більшість її спостережень. Мері Голдернесс жила поруч з кримськими татарами і, припускаємо, мала доволі близькі контакти з їхньою спільнотою. Про це може свідчити епізод, у якому Голдернесс описує своє відправлення додому в Британію. Як стало відомо, що британка закінчує свою резиденцію, до неї почали регулярно навідуватися татари, прощаючись: *«...я відчула це напередодні від'їзду, і навіть протягом усього мого перебування, стільки випадків доброти та прихильності, що я ніколи не перестану отримувати щире задоволення від спогадів про їхню безкорисливу добру волю»*.⁹³ Проте доброта і прихильність кримських татар не зробили критику Мері Голдернесс доброю і лагідною, чи принаймні розуміючою. Найбільше англійка критикує жінок. Чоловічу традицію одягу вона просто описує, а жіночу додатково оцінює *«це зроблено з поганих матеріалів і з несмаком»*, *«цим вони не виправляють і не покращують свої якості»*, *«врода серед них рідкість»*.⁹⁴ Насправді її коментарі стосовно зовнішності кримських татарок видаються більш витонченими за ті, які залишила леді Крейвен. Її зауваження дуже акуратно внесені в текст і їх справді можна не помітити, якщо не задаватися такою ціллю. Як і Крейвен Голдернесс вдається до критики розумових здібностей тих жінок, з якими вона взаємодіє. Кримські татарки часто не вміють читати, мало освічені і через це їхнє дозвілля видається їй чистою нісенітницею. Вони дивно танцюють і найбільшою розвагою вважають гойдалки:

Жінки були здивовані, коли я сказала їм, що вже деякий час як припинила ці розваги, хоча мені це подобалось в дитинстві. Мені не дивно, однак, що вони продовжують любити розваги раннього життя, оскільки вони завжди залишаються дітьми в свідомості; в їхній любові до цього є щось розумне, адже це єдине що їм дозволено, і то лише під час великих свят.⁹⁵

Голдернесс знаходить для себе пояснення “дитячості” поведінки місцевих жінок у тому, що вони не мають такої широкої свободи як англійки, як вона

⁹³ Holderness M. Notes Relating to the Manners and Customs of the Crim Tatars. London : John Warren, 1821. P. 165.

⁹⁴ Там само. P. 14-15, 18.

⁹⁵ Там само. P. 24.

сама. Вона неодноразово називає жінок кримських татарок рабинями «татарська дружина майже повністю рабиня свого чоловіка, і що чоловіки вважають її такою, я дізнався з вуст одного з найповажніших з них».⁹⁶ Співчуття у Мері Голдернесс це не викликає, навпаки, ці жінки видаються їй доволі щасливими «Я не ризикну стверджувати, але я думаю, що це не неймовірно; хоч татарський чоловік є вищим і абсолютним, і хоч він вважає свою дружину безпосередньою рабинєю, він все ж ласкавий і добрий до неї, випадки невдалого шлюбу рідкісні».⁹⁷ Відчутно, що Мері Голдернесс стоїть над тими жінками, про яких вона говорить і її зверхність доволі холодна та послідовна. Вона мало використовує образливих чи яскраво емоційно-забарвлених слів. Проте вона дуже чітко артикулює ідею імперії та панування. Вона підкреслює всі недоліки і пояснює їх нестачею просвітницької і розвинутої цивілізації.

Спостерігаємо, що для того, аби представити своїм читачам Схід, британки обирають стратегію критики місцевих жінок. Саме описи жіночого населення в обидвох травелогах сповнені найбільшої кількості імперіалістично-колоніальних нарративних маркерів. «Інші» жінки у леді Елізабет Крейвен часто абстрактні та невідомі, натомість у Мері Голдернесс вони більш живі та реальні. Для леді Крейвен характерна більша емоційність та хаотичність опису та критики, натомість у Мері Голдернесс ми спостерігатимемо чіткість, послідовність та повну відстороненість. І хоча нарративно по-різному артикулюють ідею імперії та панування, їхнє бачення світу Сходу залишається однаковим.

Ми можемо зробити висновок, що національна приналежність та стать мандрівниць стали ключовими чинниками, які формували особистий досвід мандрівниць. Таким чином, домінуючим голосом у їхніх подорожніх нотатках стає голос імперсько-колоніальної Британії, який зумовлений зростаючою

⁹⁶ Holderness M. Notes Relating to the Manners and Customs of the Crim Tatars. London : John Warren, 1821. P. 20.

⁹⁷ Там само. P. 44.

могутністю держави на політичній та економічній арені світу. Британія, у комунікації авторок, представляється як зразкова для усіх відвіданих ними територій: і для Сходу і для імперій. Можна твердити, що Елізабет Крейвен і Мері Голдернесс беруть активну участь у формуванні англійської імперсько-колоніальної політики попри те, що цей простір визначається як чоловічий. Їхня колоніальна критика мало зосереджується на політичних чи економічних чинниках, проте явно виявляється у коментарях стосовно культури, звичаїв та зовнішності місцевого населення, здебільшого жінок.

Розділ 3. Подорож як практика

Подорожні записки, як джерела широкого жанру, бувають по-різному насичені описом практичних аспектів подорожі. Протягом багатьох років для мандрівників-письменників було нормою не інформувати своїх читачів про те, з ким і за яких обставин була здійснена їхня подорож. Такі джерела часто допускають недомовки і проблематизують дослідження фактологічних речей. До того ж, не рідкими є випадки, коли автори спеціально применшують чи перебільшують ті речі, які з ними стаються.⁹⁸ Іноді це використовується для надання розповіді більшої ефектності та захопливості, а іноді з доволі практичною метою – убезпечити себе від соціального засудження.

Друга причина є особливо важливою в контексті аналізу жіночих подорожніх записок. Адже йдеться про епоху, коли порівняно мало людей взагалі подорожувало, а ідея жінки-мандрівниці видається великою новизною. Вона мало того що подорожує, так ще й публікує свої нотатки з цих подорожей, свідомо чи несвідомо, але жінка що наважувалася на це – двічі суперечила патріархальній ідеології. Авторці-мандрівниці потрібно було зробити усе можливе, аби бути сприйнятою своєю спільнотою. Це питання потрібно було вирішити принаймні для того, аби мати змогу опублікувати свій доробок.⁹⁹ З цього випливає потреба знайти баланс між фактом подорожі та належним жіночим образом у цій подорожі. Жінка, що називала себе мандрівницею, знаходилась у більшій загрозі критики, ніж чоловік-мандрівник. Якщо жінка-мандрівниця висловлює суперечливі думки, зневага до неї лунала голосніше.¹⁰⁰ Через це, ми можемо спостерігати демонстрування “жіночності” у тих темах, які жінки піднімають у своїх нотатках. З тих самих причин жінки-письменниці під час подорожей намагалися акцентувати на тому, що вони відповідають нормам того суспільства, до якого належать. Висока ймовірність критики також диктувала

⁹⁸ Thompson C. *Travel writing*. London and New York, 2011. P. 28-30.

⁹⁹ Там само P. 180-181.

¹⁰⁰ Bassnett S. *Travel writing and gender*. The Cambridge companion to travel writing. Edited by P. Hulme and T. Youngs. Cambridge, 2002. P. 229.

потребу применшувати будь-які небезпеки та загрози, особливо якщо вони мали сексуальний характер. У цьому випадку уникнення таких згадок пов'язане не лише зі страхом критики, але і з прямою загрозою репутації жінки. Розгляд практичних вимірів подорожі через тексти Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс допоможе глибше зрозуміти які норми формували їхній індивідуальний досвід.

3.1 Небезпеки подорожей: маршрут, транспорт, житло

До активного розвитку залізничних сполучень у середині XIX століття подорожі були доволі небезпечним для життя досвідом. Найбільш розвиненим та логістично зрозумілим напрямком для британців кінця XVIII — початку XIX століття були країни, які входили до Гранд Туру: через Францію до Парижа, через Альпи або морем з Марселя — до Італії у Рим (часто до Неаполя та іноді до Сицилії). Зворотній шлях зазвичай пролягав через Німеччину та Нідерланди і набагато рідше до переліку додавалась Східна Європа.¹⁰¹ Традиція подорожі до країн Близького Сходу вже існувала, проте маршрут через Російську імперію був доволі непопулярним. Сама ж дорога в Крим і через Крим була надзвичайно небезпечною, через що більшість мандрівників її уникало. Серед британців Елізабет Крейвен стала якщо не першою, то однією з перших, хто наважився подолати такий шлях. Насправді на момент подорожі Мері Голдернесс не багато чого змінилось: регіон залишався доволі небезпечним, просто більш стабільним.

Елізабет Крейвен почала свою подорож, яка тривала близько 18 місяців, навесні 1785 року. Почала її британка не з Лондона, а з Парижа, де вже перебувала два роки. За увійденими у видання 1789 року листами складається наступний маршрут: через Францію (Орлеан, Авіньйон, Тулон) вона їде до Італії (Генуя, Флоренція, Венеція), потім відвідує Відень та Варшаву і зрештою вирушає у зимовий тур Петербургом та Москвою. Навесні вона

¹⁰¹ Speake J. Literature of travel and exploration. An encyclopedia. London and New York, 2003. P. 499.

прибуває у Крим, звідки морем добирається до Константинополя і згодом до Греції. Відслідкувати період мандрівки Мері Голдернесс важче, адже всі видання її подорожніх нотаток складають ретроспективно-написаний текст, відповідно датувань ми не знаходимо. Проте за поодинокими згадками можна ствердити, що її подорож почалась восени 1815 року. Спираючись на видання 1827 року можемо реконструювати наступний маршрут: від Лондона до Риги, через Крейцбург до Полоцька, через Могильов та Гомель до Києва, потім до Одеси та через Миколаїв і Херсон у Крим. Їхня дорога мала зовсім різний характер: леді Крейвен робила довші зупинки у містах з метою оглянути їх, а Мері Голдернесс зупинилась у містах вимушено, дорогою до своєї фінальної точки призначення – кримського селища Карагоз.

Обидві наші героїні, за виключенням деяких ділянок дороги, подорожували каретами. Перша можлива небезпека такого транспорту – це сама дорога, якість якої напряму залежить від того наскільки популярним є маршрут. Крім цього чимала відповідальність за життя пасажирів лягає на екіпаж, який обидвом доводилось винаймати. Для англійських мандрівників винаймання транспорту притаманне більше, ніж для інших національностей, оскільки перевезення власного транспорту з Британських островів доволі проблематичне.¹⁰² З перших листів своїх подорожніх нотаток леді Крейвен дає зрозуміти – її подорож була важкою, небезпечною та виснажливою:

Я додам, що якщо колись ви будете їхати з Блуа до Тура, не їдьте вночі: дорога лежить по дамбі, Луара [річка Т.Я] зліва, а урвище справа; жодної огорожі, аби передбачити нещасний випадок, якщо ваші візники будуть п'яні або ваші коні налякані.¹⁰³

Проблема перевізників, яка насправді є дуже реальною, представлена читачам через гіпотетичну ситуацію. Обираючи такий спосіб оповіді, леді Крейвен, одночасно страхує свою репутацію та дуже обережно проговорює небезпеки, з якими вона насправді зіштовхується. Елізабет також згадує, що *«дороги у деяких місцях були настільки поганими, а доріжки настільки*

¹⁰² Maćzak A. Travel in Early Modern Europe. Cambridge: Polity Press. 1995. P.16

¹⁰³ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 4.

*вузькими, що мою повозку було подряпано, а водії з великою складністю змогли довести мене туди, куди я просила, вони загубились на шляху».*¹⁰⁴ Мері Голдернесс також знайомить своїх читачів з цією небезпекою, щоправда не приховуючи того, що така ситуація склалася з нею. Вона оповідає історію, про те, як під час їхньої дороги з Полоцька на дуже небезпечній ділянці дороги візниця карети втратив контроль над кіньми, впав, покотився і в результаті численних травм загинув на місці:

Ми вперше були змушені розділити нашу групу, і тепер я та діти були зовсім без супроводу і, очевидно, залишені напризволяще необережному візницю, якого двічі викинуло із сидіння, а кілька разів ледь не перевернув карету. Але те саме панівне Провидіння, яке раніше нас оберігало, продовжувало свою заступницьку опіку! Карета містера Ү [ймовірно Артура Янга Т.Я], яка раніше йшла в ногу з нашою, тепер рухалася набагато повільніше, оскільки наш англійський слуга не мав навичок керувати кіньми, він був змушений це робити, після фатальної катастрофи, яка позбавила нас одного з візниць...Є багато частин подорожі, які викликали тривогу, яку я навіть не можу описати.¹⁰⁵

Мері Голдернесс багато описує свої емоції та переживання у цій дорозі: *«Я сиділа у німому жаху всю дорогу; і все ж відчував цілковиту впевненість, що сили Бога цілком достатньо, щоб захистити нас, якщо він сам по собі вважає за потрібне це зробити».*¹⁰⁶ Голдернесс явно доводилося їздити у незручних та щільно набитих людьми каретах: *«Серед англійок мало жінок, які хотіли б здійснити подорож навколо Англії в такому возі; і все ж це було б набагато краще, оскільки відстань була б значно менше, а посадка така, що може загладити втоми дороги».*¹⁰⁷

Важливою частиною їхнього подорожнього досвіду є переправи водою. Насправді з нотаток Крейвен та Голдернесс важко визначити, яким саме транспортом (і чи можна це взагалі назвати транспортом) вони користувалися за потреби перетнути річки, болота та інші водні перепони на шляху. Леді Крейвен, аби дістатися Авіньйона *«найняла човна, що мав довести мене вниз*

¹⁰⁴ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 18.

¹⁰⁵ Holderness M. New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia. London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 33-35.

¹⁰⁶ Там само. P. 84.

¹⁰⁷ Там само. P. 9.

з Рони до Авіньйону, це всього декілька дощок склеєних разом».¹⁰⁸ Переправа Крейвен на півострів з Херсона, принаймні з її нотаток, видалась простою. Таким же був її досвід подорожі морем до Константинополя. Натомість Мері Голдернесс залишає доволі емоційно-забарвлені коментарі:

Ось ми знову перепливли Двіну [річку Т.Я]; спуск надзвичайно поганий, дорога з одного боку лежить під скелею, з іншого боку — перпендикулярна прірва, що нависає над річкою, і вона настільки вузька, що наш екіпаж, який був трохи ширший за решту, був у великій небезпеці випасти на скелясту сторону; але маючи вісім чи десять чоловік, щоб допомогти безпечно спустити його, вони відновили рівновагу, і ми безпечно дісталися протилежного берега.¹⁰⁹

Останнє, але не менш важливе місце, де мандрівниць могла перечікувати небезпека – житло. Леді Крейвен, у даному випадку, очікувало менше загроз ніж Мері Голдернесс, адже вона здебільшого зупинялась у знайомих тих чоловіків, під чийм патронатом знаходилась. У найгірших випадках їх доводилося ночувати в кареті: *«я не можу заснути, поки карета їде, – я їй гадки не мала вибиратися з неї, оскільки наша зупинка була бридким татарським селом»*. Зрештою довго Елізабет Крейвен страждати не довелося – згодом її зустріли слуги генерала з наказом супроводити леді Крейвен з цього місця.¹¹⁰ Мері Голдернесс у цьому випадку пощастило менше, з перших днів на континенті вона зупинялась там, де прийдеться. На маршруті Голдернесс майже не зустрічалось готелів та організованих для подорожуючий місць ночівлі, тому часто вона ночувала у стайнях.¹¹¹ Голдернесс завжди згадує, коли десь їй випадає можливість спати в окремій кімнаті, бо здебільшого її подорожня компанія мала ділити один простір:

¹⁰⁸ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 24.

¹⁰⁹ Holderness M. New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia. London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 38.

¹¹⁰ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 164-165.

¹¹¹ Holderness M. New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia. London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 16.

Для нашої групи мала бути лише одна кімната, постіль була застелена на сіні на підлозі, за винятком одного ліжка, яке я і моя дитина займали: решта групи вклялися спати. Потім вони принесли широку довгу лавку, на якій були покладені солдатський плащ і подушка. Я одягнула нічний кашкет (єдина зміна яку я зробила у своєму вбранні), і збиралась лягти, коли, на мій подив, увійшов молодий офіцер і дуже тихо зайняв своє місце на дерев'яній лаві, яку його плащ і подушка перетворили на кушетку для нічного відпочинку. Якийсь час я сиділа і розмірковувала із подивом і сумнівами, чи зможу я змусити себе відпочити з цим доповненням до нашої групи; але я була занадто втомлена і не витримала, незабаром я наслідував приклад, який мені дали. Відтоді я настільки звикла до тієї самої сцени, що тепер могла лежати й спати дуже спокійно, додавши до нашої групи півдюжини чи більше.¹¹²

Як ми можемо бачити, Мері Голдернесс абсолютно відкрито комунікує всі неприємності подорожнього життя. Вона не приховує незручних деталей, які потенційно можуть дискредитувати її в очах читача.

Якщо порівняти риторику щодо подорожніх небезпек у двох джерелах, то ми побачимо, що Крейвен більш акуратно та образно пише про загрози, це дозволяє їй зберігати наративний авторитет та вписуватися в норми суспільства. Натомість Голдернесс говорить про це доволі емоційно та прямо. З цього можна зробити поспішний висновок про Голдернесс як протофеміністку, що прагне порушити загальноприйняті норми. Серед вчених, що досліджують історію жіночих рухів, існує теорія, що досвід подорожей допомагав жінкам виявити свою внутрішню міць та витривалість, які вони випробовували у пригодах. Відвага, необхідна для подолання небезпек подорожей, стала силою, що сприяла імперському мисленню та почуттю причетності до імперіалізму.¹¹³ Насправді ця теорія може бути залучена до пояснення риторики Мері Голдернесс, адже висловлені нею думки – ретроспективні. Пасажі про дорогу з'явилися у другому виданні, після успіху попередньої публікації. Можна зробити припущення, що Голдернесс мала певне переконання, що її аудиторія поважно поставиться до

¹¹² Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia.* London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 25.

¹¹³ Grewal. I. *Home and Harem: Nation, Gender, Empire and the Cultures of Travel.* Durham: Duke University Press. 1996. P. 80.

труднощів, які вона прожила, оскільки через це вона демонструватиме свою належність до тої самої імперської ідеології, до якої належать її читачі.

Якщо подивитись на питання безпеки практичніше, то можна припустити що леді Крейвен менше говорить про загрози елементарно тому, що менше з ними зустрічається і менше про них думає. Леді Крейвен, як вища за соціальним статусом, могла дозволити собі подорожувати з більшим комфортом, ніж Голдернесс. Вона майже не зупинялась у придорожніх готелях, жила у знайомих своїх супутників і мала можливість винаймати дорожчі карети. Проте гроші все одно не убезпечували дорогу та не могли передбачити характер найманих місцевих водіїв.

3.2. Супровід: як оточення впливає на подорожній досвід

Знання того, яка компанія супроводжує Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс у їхніх поїздках, може суттєво вплинути на наше розуміння їхнього досвіду. Варто одразу зазначити, що обидві авторки обирають прямо не комунікувати своїм читачами імена та статуси тих людей, які їх супроводжують. Проте ми все одно маємо можливість реконструювати їхнє оточення, за опосередкованими згадками.

З листів леді Крейвен складається враження, що вона самостійно подорожує та незалежна від рішень інших, адже вона постійно використовує конструкції «я винайняла», «я вирушила», «я просила» і так далі. Іноді здається, що єдині, хто постійно поруч – це прислуга. Де не ступала нога леді Крейвен, її оточували визначні чоловіки: політики, дипломати, представники європейських монархій.¹¹⁴ З огляду на це, видається неможливим той факт, що вона подорожує на самоті. Адже леді Крейвен, хоча і була аристократкою, не мала достатнього авторитету та імені, аби самостійно прибувати до такого рівня гостей. Тому напевне можна твердити, що серед її супутників був хтось впливовий та авторитетний, проте вона

¹¹⁴ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 108,111,124.

приховує імені від читачів, залишаючи прочерки після «*Mr.*».¹¹⁵ У першому розділі, залучивши додаткову літературу, ми визначили, що вона подорожувала з чоловіком – Генрі Верноном. Визначити характер їхній стосунків доволі важко: існують припущення як про певний рівень рідства між ними, так і про їхні романтичні зв'язки. Ми не маємо змоги точно визначити, з якої причини Елізабет Крейвен приховала імена чоловіків, з якими вона проводила час. Можливо це мало репутаційне значення, адже леді Крейвен подорожує Європою, яка знаходиться у вирі пристрастей Французької революції і контакти з деякими дипломатами могли бути сприйняті публікою неправильно. Існує ймовірність, що приховування тих чи інших імен мало державне значення, зрештою леді Крейвен знаходиться у середовищі впливових політиків, і кожне зайве слово може виявитися невігідним їй і її супутникам. Одне можна ствердити точно – приховувала імена Елізабет не просто так.

Нам відомо, що жінка забрала із Лондона і приїхала до Франції зі своїм найменшим сином, проте у її листах ми не знаходимо підтверджень, що Річард Крейвен супроводжував мати протягом усієї подорожі. Навпаки, маємо свідчення, про те що Елізабет довелося залишити свою дитину, для того, аби вирушити у мандрівку: *«У цей момент я перебуваю на відстані понад сто миль від наймилішої, найпривабливішої та найгарнішої дитини, яку будь-коли мала мати, і вперше я покинула його»*.¹¹⁶ В цього листа видається, що леді Крейвен нелегко переживала цю розлуку з сином, адже вона має *«додаткові причини, щоб помічати кожну дитину»*. Проте сум вона проявляє лише в цьому уривку, подальші листи не міститимуть і жодної згадки про дитину і її почуття стосовно факту їх розлуки.

З листів відомо достовірно, що леді Крейвен перевозила з собою чималу кількість речей: власне ліжко, набори для чаювання, вбрання.¹¹⁷

¹¹⁵ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 100.

¹¹⁶ Там само. P. 5.

¹¹⁷ Там само. P. 163,179.

Очевидно, що для того, аби обслуговувати усі її потреби була потрібна чимала кількість персоналу, про який Крейвен так само згадує поспіхом і дуже рідко. Точно можна ствердити, що її незмінно супроводжувала покоївка та принаймні один слуга.¹¹⁸

Мері Голдернесс обирає іншу стратегію оповіді і не випускає зі свого тексту інформацію про людей, які її супроводжують, використовуючи конструкції «*ми зійшли*», «*ми вирушили*», «*ми вирішили*» і так далі. У третій главі видання, Голдернесс говорить, що їх подорожня компанія складала 11 чоловік, враховуючи трьох людей з прислуги.¹¹⁹ У тексті ми зустрічаємо згадки про двох чоловіків «Mr. Y» та «Mr. H». Скоріш за все як «Mr. H» з'являється чоловік Мері, такий висновок можна зробити з огляду на наступний уривок «*після важкої домовленості про роз'єднання, нашої вже малої компанії, м. Г. з двома дітьми відправилися на станцію*».¹²⁰ На це вказують не лише ініціали, промовистим є той факт, що Голдернесс залишає з цим чоловіком своїх дітей. Це єдина згадка для «Mr. H», значно частіше Мері звертається до ініціалів «Mr. Y», ймовірно Артура Янга. Виглядає так, що «Mr Y» був людиною, взяла на себе всі відповідальності: він домовлявся про ночівлю та зупинки, він всюди представлявся як «*добре відомий*» та «*раніше знайомий*».¹²¹

Голдернесс також часто згадує своїх дітей у тексті, точної кількості вона не називає, але їх було точно не менше трьох з огляду на наступний уривок:

¹¹⁸ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 119, 161.

¹¹⁹ Holderness M. New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia. London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 24.

¹²⁰ Там само. P. 43.

¹²¹ Там само. P. 37,46,61,92.

Немовля почувалося не дуже добре, я відправила його та інших дітей прийняти теплу ванну, яку вони готують дуже чудово, з усіма видами ароматних трав. Тут є постійна практика – пускати дітей у теплу ванну один або два рази на тиждень, поки їм не виповниться приблизно два роки; і ефект під час прорізування зубів дуже чудовий.¹²²

У першому розділі ми зазначали, що на момент повернення Голдернесс до Лондона вона була вдовою з шістьма дітьми, проте скільки дітей вона привезла в Карагос і скільки вивезла назад в Британію інформації не знаходимо. Якщо вірити словам Голдернесс про подорожню компанію з одинадцяти людей, то принаймні п'ять з них можуть бути її дітьми. Є ймовірність, що шосту, найменшу, дитину, вона або не порахувала через те, що вона замала, або народила вже під час резиденції у Криму.

За своїми дітьми, якщо вірити листам, Мері Голдернесс доглядала самотійно. Отже можна точно ствердити, що персонал, який їх супроводжував від самого Лондона був невеликим. Виглядає так, що протягом подорожі кількість супроводжуючих постійно змінювалась. Голдернесс окремо виділяє «двох англійських слуг» та «російського слугу».¹²³ Винаймання окремого слуги у країні, до якої приїздиш, видається цілком логічною практикою. Хто, як не місцевий стане в нагоді при навігації, комунікації та матеріально-технічному забезпеченні екіпажу? Голдернесс не володіла російською, тому слуга-росіянин міг також слугувати їй перекладачем. Зрештою, враховуючи що подорож здійснюється у бідніший за Англію регіон, винаймання місцевого слуги може бути банально дешевшим задоволенням.

Питання супроводу багато говорить нам про те, який рівень комфорту та безпеки гарантовано Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс. Перше, що варто відзначити – обидвох англійок супроводжують чоловіки. Примітним є те, що в обидвох варіантах, головний супровід та покровительство здійснюється не їхніми подружніми партнерами. І чоловік Елізабет Крейвен і

¹²² Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia.* London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P .50.

¹²³ Там само. P. 10.

чоловік Мері Голдернесс навіть близько не є особами, що підтверджують їх авторитетність та пропонують їм безпеку. В обидвох варіантах вони навіть не є тими особами, які впливають на характер отриманого ними досвіду, тобто займають у цьому доволі пасивну роль. Другий важливий момент, який насправді може здатися очевидним, що їхній супровід під час подорожі обумовлений їхнім соціальним статусом вдома в Англії. Це є підтвердженням ідеї про те, що під час подорожі мандрівники радикально не змінювали своїх звичок, а отримували ті послуги та той рівень комфорту, до якого вони звикли.¹²⁴ Незважаючи на те, що дороги і можливі небезпеки однакові для всіх подорожуючих, рівень комфорту, безпеки і впливу цих обставин на досвід подорожі прямо залежить від фінансового та соціального статусу подорожуючого.

3.3 Повсякдення: що визначає подорожні будні

Останнє, проте не менш важливе, що ми розглянемо в контексті цього розділу – питання повсякдення. Припускаємо, що воно визначатиметься характером подорожі кожної з мандрівниць. Для леді Елізабет Крейвен її тривала подорож стає якщо не втечею, то однозначно розрадою після гучного та скандального розлучення у Лондоні. Існують припущення, що її просування на схід від Європи було способом позбутися власного минулого, способом переконатися, що вона все ще шанована представниця британської еліти.¹²⁵ Для Мері Голдернесс подорож стала можливістю вирішити сімейні фінансові складнощі і мала дуже конкретну, практичну мету – допомагати агроному Артуру Янгу у дослідженні сільського господарства Російської імперії.

Основним заняттям леді Крейвен, від Франції до Греції, були світські прийоми та відвідини визначних культурних пам'яток. У Відні, з дружиною сардинського міністра вона відвідує палац імператора Йосипа II: *«на мою*

¹²⁴ Maćzak A. *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press. 1995. P. 72.

¹²⁵ Palma. H. *Elizabeth Craven: from London to Constantinople, from escape to emancipation*. Imaginaires, 2017. P. 3.

думку, немає нічого більш вражаючого, ніж різноманітність офіцерського одягу в передпокої імператора», пізніше вона доєднується до приватної аудієнції «він посадив нас на диван - і сам весь час стояв...немає приводу боятися залишатися задовго, бо коли він більше не може приділяти уваги аудиторії...він ввічливо каже, що більше не затримуватиме вас».¹²⁶ Прибувши до Петербурга, леді Крейвен представляють Єкатерині II: «я мала бути представлена імператриці наступної неділі, але вона люб'язно запросила мене прибути до Ермітажу в четвер, де щотижня увечері збирається її двір – по черзі показують французьку п'єсу чи італійську оперу».¹²⁷ У Криму леді Крейвен зупиняється у тих місцях, які готуються до візиту російської правительки, супроводжує її по них губернатор.¹²⁸ У Стамбулі вона відвідує *Palais de France*, палаці що спочатку був посольством Франції, а вже на кінець XVIII століття там осіли британські дипломати. Можливо, саме в момент подорожі леді Крейвен англійці оглядали це місце як свій майбутній політичний осередок в Османській імперії. У сорок шостому листі леді Крейвен чимало говорить про турецького султана, Абдула-Гаміда I. З її листів не зрозуміло, чи зустрічалась вона з ним особисто, характеристики її подані у форматі роздумів, що насправді може свідчити про те, що вона переказує затверджене її супутником. Варто зазначити, що саме під впливом англійських дипломатів султан почав війну з Російською імперією у 1787 році, за рік після візиту Крейвен.

Досвід Мері Голдернесс є куди більш приземленим. Голдернесс, і її подорожня компанія, не мають на меті побачити щось, окрім Криму. Їхня дорога проводить їх через інші міста, проте там вони здебільшого залишаються лише на ночівлю. Виключенням є Київ, у якому Мері вдається відвідати культурні осередки та погуляти містом. На візит до «Монастиря Печерського» вона залишає такі рефлексії «цей Монастир багатий, і його

¹²⁶ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. London: G.G.J. Robinson. 1789. P. 108-109.

¹²⁷ Там само. P. 123.

¹²⁸ Там само. P. 167.

церква дуже пишно оздоблена», Голдернесс багато уваги звертає на гроші, що вкладені у інтер'єр та сильну релігійність монахів.¹²⁹ Друга частина її спостережень присвячена Києву, як живому місту. Мері Голдернесс пише про ярмарки та магазини міста, ціни і продажі. Такі її спостереження насправді обумовлені її компанією, адже Артур Янг був економістом і під час їхнього перебування у Києві представив родину Голдернесс чоловікові англійського походження, який прибув у місто будувати бізнес.¹³⁰

До Криму вона прибуває як фермерка і має більше часу на те, аби спостерігати. Нотатки Мері Голдернесс носять етнографічний характер, вона мало пише про себе, натомість багато про інших. З того, які речі їй вдається помічати та рефлексувати можна зробити певні висновки про те, що займало більшу частину її часу у подорожі. Спостереження Голдернесс стосуються абсолютно всіх сфер повсякденно життя кримських татар: традиція одягу, розваг та святкувань, материнства, шлюбу та дитинства. Вона відвідує весілля *«одного з синів Атті бея Мурзи»,* а за деякий час стає свідком похорон *«старої жінки, яка померла в селі Карагоз, ця церемонія зазвичай відбувається приблизно через дванадцять годин після смерті».*¹³¹ Звісно, такого роду спостереження обумовлені в першу чергу тим, що вона живе у цьому селі, та не може не бути хоча б якось залучена до того, що у нього відбувається. Інший блок її рефлексій у нотатках стосується сільського господарства. Голдернесс багато коментує рослинність *«татари знаходять застосування багатьом травам, які ми називаємо бур'янами, молоде листя лану і щавелю, а також перші пагони кропиви...»,* способи господарювання *«вони відкладають косіння до пізнього часу»,* врожайність *«всі маленькі села примітні вирощуванням цибулі...якщо про неї належним чином подбали вона витримає найсуворіші і наймінливіші зими узбережжя».*¹³²

¹²⁹ Holderness M. *New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia.* London : Sherwood, Jones & Co., 1827. P. 61-62.

¹³⁰ Там само. P. 60.

¹³¹ Holderness M. *Notes Relating to the Manners and Customs of the Crim Tatars.* London : John Warren, 1821. P. 42.

¹³² Там само. P.125, 95, 123.

Обставини подорожі Елізабет Крейвен надають її досвіду розважального характеру, зосереджуючи її увагу на культурних заходах, архітектурних пам'ятках і соціальних зустрічах. В той час як досвід Мері Голдернесс носить більше етнографічний характер, вона досліджує місцеві звичаї, традиції та спосіб життя.

Зрештою, розглянувши практичні аспекти подорожі, ми можемо побачити, що на перший план у тому, що формує подорожній досвід Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс, виходить їхній соціальний статус та фінансове становище.

Висновки

В результаті проведеного дослідження нам вдалося проаналізувати, як жіночий подорожній досвід відображено у подорожніх листах Елізабет Крейвен та подорожніх нотатках Мері Голдернесс. Для цього ми реконструювали біографії обидвох мандрівниць та розглянули їхні подорожні записки через дві призми: дискурсивну та практичну. На основі цього можна підбити підсумки відповідно до кожного поставленого завдання:

1. По-перше, ми виявили, що практика подорожей наприкінці XVIII – на початку XIX століття стала більше поширеною завдяки постійно зростаючій мобільності, технологічному прогресу та промислового розвитку Британії. Цей період у британській історії також ознаменувався розвитком просвітницької цікавості європейців, і британців зокрема, до всього неєвропейського. Ми також дійшли висновку, що це той час, у який відбувається формування британського імперського наративу, період, який дослідники ще окреслюють терміном «неформальна імперія» або «неофіційний імперіалізм». Ми також реконструювали біографії леді Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс і виявили те спільне і відмінне, що формує їхній подорожній досвід. Обидві подорожі, хоча і мали різний характер та були інструментом для вирішення різних проблем, були зумовлені високим рівнем цікавості британців до неопанованих раніше земель. Було також визначено, що засадничою спільністю є їхня стать та національна приналежність: жінки, що у самий розквіт британської імперіалістичної думки вирушають у колонізований іншими простір.
2. По-друге, ми дослідили подорожні нотатки леді Крейвен та Мері Голдернесс як дискурсивні джерела, об'єктом яких є поняття «іншого». Ми визначили, що розповідь про інші місця та інші контексти передбачає розповідь, хоча й неявну, про власний контекст і про самого себе. Так, репрезентуючи у своїх подорожніх записках «інший» простір (Російську імперію, Османську імперію, Крим, Грецію) і леді Крейвен,

і Мері Голдернесс демонстрували свою британську ідентичність та утверджували визначальні практики імперіалізму та колоніалізму. Було виявлено, що традиційно чоловіча ідея імперськості та колоніальності, має також жіночу перспективу. Найбільшої критики від британок зазнала культура, звичаї та зовнішність людей, з якими вони взаємодіяли у подорожах. Проаналізувавши дискурс леді Крейвен та Мері Голдернесс, ми визначили, що стать та національність дійсно стали ключовими маркерами, які визначили характер їхнього подорожнього досвіду.

3. По-третє, було з'ясовано, що соціальний статус та фінансове становище стали тими чинниками, що зумовлювали практичні аспекти подорожі леді Крейвен та Мері Голдернесс найбільше. Щоб дійти такого висновку, ми проаналізували, яким чином кожна з жінок комунікує можливі небезпеки; що говорить про свій супровід та з чого складає своє повсякдення. Соціальний статус і фінанси, якими кожна з мандрівниць володіє в межах Англії, стають тою нормою, яка формує їхню побутову реальність у подорожі.

Ці висновки підкреслюють, що жіночі подорожні записки є унікальними джерелами, які репрезентують багатогранність подорожі як практики. В широкому сенсі, вони надають важливу для історичної науки перспективу на подорожі та взаємодію з іншими культурами через призму жіночого досвіду.

Список джерел та літератури

Джерела:

1. Brough A. A view of the importance of the trade between Great Britain and Russia. London: G.G.J. Robinson, Pater-Noster. Row. 1789.
2. Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople in a series of letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his Serene Highness The Margrave of Brandenburg, Anspach and Bareith». London: G.G.J. Robinson. 1789. 361 p.
3. Holderness M. A Manual of Devotion; Being Meditations and Hymns for Every Day in the Month. London : James Duncan : Waugh and Innes : M. Ogle : R. M. Tims, 1825.
4. Holderness M. New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia. London: Sherwood, Jones & Co., 1823.
5. Holderness M. New Russia: Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; with Some Account of the Colonisation, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia. London : Sherwood, Jones & Co., 1827.
6. Holderness M. Notes Relating to the Manners and Customs of the Crim Tatars. London : John Warren, 1821.

Література:

Монографії

1. Саїд Е.В. Орієнталізм. Пер. з англ. В. Шовкун. Видавництво Соломії Павличко «Основи». 2001. 511 с.
2. Armitage D. The ideological origins of the British Empire. New York: Cambridge University Press, 2010. 230 p.
3. Davis K., Evans M., Lorber J. Handbook of gender and women's studies. SAGE Publications Inc. 2006. 494 p.
4. Cross A. By the Banks of the Neva. Chapters from the Lives and Careers of the British in Eighteenth-Century Russia. Cambridge University Press, 1996. 492 p.

5. Gephardt K. The idea of Europe in British Travel Narratives, 1789-1914. Dorchester: Ashgate, 2014. 248 p.
6. Grewal. I. Home and Harem: Nation, Gender, Empire and the Cultures of Travel. Durham: Duke University Press, 1996. 296 p.
7. Hobsbawm E. The Age of Revolution, 1789-1848. New York, 1966. 356 p.
8. Lerner G. The majority finds its past: Placing women in history. The University of North Carolina Press, 2005. 176 p.
9. Maćzak A. Travel in Early Modern Europe. Cambridge: Polity Press, 1995. 357 p.
10. Marshall P.J. Oxford History of the British Empire. Vol.II The Eighteenth Century. Oxford University Press. 1998. 639 p.
11. Melman B. Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718-1914. London, 1992. 458 p.
12. Mills S. Discourses of difference: An analysis of women's travel writing and colonialism. London and New York: Routledge, 1991. 242 p.
13. Sunderland W. Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century. *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930* / edited by Burbach J. and others. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2007. 561 p.
14. Thompson C. Travel writing. London and New York, 2011. 229 p.

Статті

1. Скотт Д.В. Жіноча історія. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Ред. Гентош О., Кісь О. Львів. 2003. С. 97-110.
3. Bassnett S. Travel writing and gender. The Cambridge companion to travel writing. Edited by P. Hulme and T. Youngs. Cambridge, 2002. P. 225-242.
4. Bridges. R. Exploration and travel outside Europe, 1720-1914. The Cambridge companion to travel writing. Edited by P. Hulme and T. Youngs. Cambridge, 2002. P. 53-69.

5. Gazley J. G. The Reverend Arthur Young, 1769–1827: Traveller in Russia and Farmer in the Crimea. Bulletin of the John Rylands Library. 1955–1956. Vol. 38. P. 360-405.
6. Palma. H. Elizabeth Craven: from London to Constantinople, from escape to emancipation. Imaginaires, 2017. P. 1-13.
7. Voloshkova N. On Terrains of the Other Empire: Mary Holderness' Account of Her Residence in Early 19th-Century Crimea. British Women Travellers: Empire and Beyond, 1770–1870 / ed. by S. Dutta. New York : Routledge, 2019. P. 70-85.

Довідкові видання:

1. Langford P. «Horatio Walpole», Oxford Dictionary of National Biography. 2004. 28 p.
2. O'Quinn D. Introduction to Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople in a series of letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his Serene Highness The Margrave of Brandenburg, Anspach and Bareith». Dublin, 1789. P. ix-xxix.
3. Speake J. Literature of travel and exploration. An encyclopedia - London and New York, 2003. 1425 p.
4. Turner K. «Lady Elizabeth Craven», Oxford Dictionary of National Biography. 2004. 4 p.

Електронні ресурси

1. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/crafty> (дата звернення: 15.04.2024).
2. Holderness M. British Travel writing. University of Wolverhampton. Електронний доступ: <https://btw.wlv.ac.uk/authors/1075> (відвідано 24.11.2023)